

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६/ फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छाया येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक. ३. सप्टेंबर. सन १८८०. अंक ९.

हें मासिक पुस्तक

पुणें पेठ शनवार, येथें

श्री शिवाजी ' छापखान्यांत छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विषयक्रम.

अनुक्रमणिका

पात्रीं अभिषेक केला. दिव्यवस्त्रें दिव्य अलंकार घेऊन सर्व पूज्य मंडळीस नमस्कार करून सिंहासनावर बसले. कित्येक नवरत्नादिक सुवर्ण कमळें व नाना सुवर्ण फुलें वस्त्रें उदंड दिधलीं. दानपद्धतीप्रमाणें षोडश महादानें इत्यादिक दानें केलीं. सिंहासनास अष्ट खांब जाडित केले. त्या स्थानीं अष्टप्रधानांनीं उभें रहावें. पूर्वीं कृतायुगीं त्रेतायुगीं द्वापारीं कलयुगाचें ठायीं पुण्य श्लोक राजे सिंहासनीं बैसले. त्या पद्धतीप्रमाणें शास्त्रोक्त सर्व ही साहित्य सिद्ध केलें. अष्टखांबीं अष्टप्रधान उभे राहिले. त्यांचीं नांवें. बितपशील.:—

१ मोरोपंत त्रिंबक पंताचे पुत्र, पेशवे, मुख्यप्रधान.

१ नारो निळकंठ व रामचंद्र निळकंठ मुजुमदार यांचे नांव अमात्य.

१ रावजी पण्डितराव होते त्याचे पुत्रास रायजीराज.

१ हंबीरराव मोहिते सेनापति.

१ [illegible]पंत व निराजीपंत वाक[illegible] यांचें नांव मंत्री.

१ [illegible]जी सोनदेव डबीर यांचे पुत्र रा[illegible]

१ अ[illegible] नांव सचिव.

१ निराजी रावजी[12] यांस [illegible] धिशी.

येणेंप्रमाणें संस्कृत नांवें ठेविलीं. अष्ट प्रधानांचीं नांवें ठेविली ते स्थळें नेमून उभे केले. आपले स्थळीं उभे राहिले. बाळ प्रभु चिटनीस व न[illegible] नीस वरकड अष्ट प्रधानांचे मुतालिक व हुजरे प्रतिष्ठित सर्वही प्रमाणें सर्वही उभे राहिले. छत्र जडावाचें मोतीलग झालरीचें धरिलें. छत्रपति असें नांव चालविलें. कागदीं पत्रीं स्वस्ति श्री बसले त्या दिवसापासून नियत चालविला. पन्नास सहस्र मिळाले. या वेगळे तपोनिधी व सत्पुरुष, संन्यासी, अ[illegible] जटाधारी, जोगी, जंगम नानाजाती मिळाले. तितक्यांस चार मास अन्न [13]उनफे चालविलें. निरोप देतां पात्र पाहून द्रव्य, अलंकार, भूषणें, वस्त्रें अमर्याद दिधलीं. गागाभट मुख्य अध्वर्यु त्यास अपरमित द्रव्य दिलें. संपूर्ण खर्चाची संख्या एक क्रोड बेताळीस लक्ष होन झाले. अष्ट प्रधानांस

---

४. 'केलीं' म० प्र०

५. 'स्तंभीं' म० प०

६. 'मोरो त्रिंबक पेशवे मुख्य प्रधान' म० प०

७ 'दत्ताजी त्रिंबक वाकनीस' म० प्र०

८. 'मोरो' म० प्र०

९. 'त्रिंबक सोनदेव होते त्यांचे पुत्र रामचंद्रपंत डबीर' म० प्र०

१० 'अनाजी दत्तो' म० प्र०

११ 'रघुनाथ पंडितराव त्यांचे पुत्र दानाध्यक्ष, म० प्र०

१२ 'निराजी रावजी हे न्यायाधीश' म० प्र०

१३. 'उलफा' ?

लक्ष लक्ष होन बक्षीस दर असामीस, त्या खेरीज एक एक हत्ती, घोडा, वस्त्रें, अलंकार असें देणें दिलें. येणेंप्रमाणें राजे सिंहासनारूढ झाले. या युगीं सर्व पृथ्वीवर म्लेंच्छ बादशाह. मऱ्हाटा पातशाह येवढा छत्रपति झाला. ही गोष्ट कांहीं सामान्य झाली नाहीं.

हीं वर्तमानें बाहादूरखान कोके[१४] यांशीं कळलें. त्यानें पुढें पेडेंगांव[१५] भीमातीर येथें येऊन छावण्या केल्या. आणि दिल्लीस पातशाहास हें वर्तमान सिंहासनाचें लिहिलें. पातशाहास कळून पातशाह तक्तावरून उतरून अंतःपुरांत गेले. आणि दोन्ही हातभुईस घांसून आपले देवाचें नांव घेऊन परम खेद केला. दोन दिवस अन्न उदक घेतलें नाहीं. आणि बोलिले कीं, "खुदानें मुसलमानाची पादशाई दूर करून तक्त बुडवून मराठियास तक्त दिलें. आतां हद्द झाली." असो, बहुत खेद दुःखाचे पर्वत मानिले. मग मोठे मोठे वजिरांनीं नाना प्रकारें समाधान करून [illegible]णा खुणा घालून तक्तावर बसविलें. ऐसेंच विजापूरचे पातशाहास व भागानगरचे पातशाहास वरकड सर्वांस वर्तमानें कळून खेद जाहला. रूम-शाम, इराण, तुराण व दर्यांतिल पातशाहांस[१६] खबर कळोन मनांत खेद करूं लागले. खेद करून आशंका मानिली. येजातीचें वर्तमान जाहलें.

पुढें राजे तक्तीं बसून राज्यभार करूं लागले. निजामशाही देश [illegible] व मोंगलाई ही जप्त केली. भागानगरच्या पादशहांनीं रा-[illegible] करून निराजीपंताचे पुत्र प्रल्हादपंत मोठे बुद्धिवंत यांस हेजि-[illegible] घेऊन, करभार राजियास देऊन स्नेहांत मिळाले. वरकड [illegible] राज्यें होतीं तीं घेतलीं. कितीएकांनीं करभार देऊन अंकित [illegible]ले. तुंगभद्र देशापासून कावेरीपर्यंत कर्नाटक साधावें, हा हेत मनात [illegible]रेला. त्यास लष्कर पाठवून साधावें तरि दिवसगतीवर पडतें. म्हणून खुद्द राजियानीं आपण जावें असें केलें. त्यास पेडेंगांवीं[१७] बाहादूरखान गनीम पाठीवर येईल म्हणून निराजीपंत न्यायाधीश पाठविले. कित्येक द्रव्य अलंकार रत्नखचित पाठविलीं. त्यास अंतरंगें सख्य एक वर्षपर्यंत आपणास कर्नाटक साधावयास लागेल. तुम्हीं राज्यास उपद्रव न करणें असें त्यास सांगून ठायीं ठेविलें, आणि कर्नाटकास जावयास समागमें निव-

---

१४. मागें पृ० ६३ व पृ० ६७ पहा.

१५. 'भुदुगलें' म० प्र०

१६. दर्यांतील बादशाह म्हणजे 'युरोपियन लोक.' या दर्यांतील बादशाह्या २७ किंवा २२ होत्या असें मानीत असत. मागें पृ० ५६ पहा.

१७. येथें 'गोदडगांव' असा म० प्र० पाठ आहे.

डून पागे पतके पंचवीस हजार स्वार व सरकारकून रघुनाथ नारायण व जनार्दन नारायण हे कर्नाटकचे माहीतगार यांस बरोबर घेतले. वरकड पेशवे व मुरनीस व वाकनीस वरकड लष्कर राज्यास रक्षणास ठेविलें. आणि विचार केला कीं, "कर्नाटक साधावयास द्रव्य लागेल त्यास खजिन्यांतील द्रव्य वेंचूं नये. नूतन मिळवावें आणि वेंच करून देश साधावा." असा विचार करितां भागानगरची पातशाहींत द्रव्य उदंड आहे. तेथें निष्ठुरता करून द्रव्य मेळवावें तरि वर्षास करभार भागानगरकर देतात. तेथें निष्ठुरता करूं नये. सख्य करून त्यांची भेट घ्यावी. भेटी नंतर सर्वही अनुकूळ करून देतील. असा विचार करून भागानगरीं प्रल्हादपंत हेजीब राजियाचे होतें. त्यांसि हें वर्तमान लिहून भेट घ्यावी हा विचार केला. तानशाई[18] पातशहा भागानगरकर यांनीं मनांत बहुत शंकाधरिली कीं, जैसा अबझुलखान बुडविला, कीं शास्ताखान बुडविला, दिल्लीस जाऊन अलमगिर पातशहास पराक्रम दाखविला, ऐसा येखादा अनर्थ जाहाला तर काय करावें ? भेट मात्र राजियाची न घ्यावी. जें मागतील तें देऊं" असें बोलिला. मग पातशहाशीं व अकंणापंत व मादंणापंत कारभारी यांशीं प्रल्हादपंतें आण, शपत, क्रिया बहुत दिधल्या. अपाय नाहीं. स्नेहाची [illegible] होऊन जातील, अशी बळकटी केली.

येणेंप्रमाणें राजियाशीं वटाई केली. उभयतांच्या भेटी
करून मग राजे मजल दरमजल लष्कर घेऊन भागानगरास[19]
नगरची विलांयत[20] लागल्यावर ताकीद केली. एक काडी
न व्हावी ऐसें केलें. कित्येक गर्दांना मारून जाबेता[21] बसवि
लीस जाऊन तेथें खुष खरेदी सर्व पदार्थ घेऊन चालिले.
जातां पुढें पातशहास खबर कळून बहुत संतुष्ट जाहला. [illegible]
चार गांव सामोरे यावें असें केलें. राजा मोठा साधक, आप[illegible] घा[illegible]
शहास सांगून पाठविलें कीं, "तुम्हीं न येणें. आपण वडील भाऊ
धाकटा भाऊ. आपण पुढें न यावें." असें सांगून पाठविल्यावरि पातश[illegible]
बहुत संतुष्ट जाहले. आणि मादंणापंत व अकंणापंत म्हणजे वजया [[illegible]
पातशाह. सर्व पातशाही धणी. मादंणापंत हे उभयतां पुढें येऊन राजि[illegible]
यास घेऊन शहरास गेले. राजियांनीं आपले लष्करास कुल जरी सामान

---

१८. 'तानाशहा' पाठांतर

१९. म्हणजे 'हैदराबाद'.

२०. विलायत=मूळ देश—भागानगरचा मुलुख

२१. जाबता = धाक.

केलाच होता. सुमुहूर्त पाहून पातशाहाचे भेटीस नगरामध्यें चालिले. पातशाहांनीं कुल नगर शृंगारिलें. चौफेरी बिदीस कुंकुम केशराचे सडे रंगमाळा घातल्या. गुढिया, तोरणें पताका निशाणे नगरांत लाविलीं. नगर नागरिकलोक कोट्यानकोटी राजा पहावयास उभे राहिले. नारींनीं मंगळ अर्घ्या अगणित उजळून राजियास वंदिलें. सोनें रुपियाचीं फुलें राजियांवरि[२२] उधळलीं. राजियांनीं लोकांस खैरात द्रव्यवस्त्रें अगणित दिलीं आणि सर्व सैन्यासहित इद महालास पावले. पातशहास " खालते उतरूं नका, आपण खासा येतों " ह्मणून शफत घालून सांगून पाठविलें. पातशाहा महालावरि राहिले. राजियांनीं आपलें लष्करचे लोक कंबरबंदी करून महालाखालीं[२३] बसविले आणि शिडीवरून चालिले. खासा राजा व जनार्दन नारायण व प्रल्हादपंत व सोनाजी नाईक दौलतबंकी[२४] व बाळाजी ढंढेरे[२५] पांचजण चढले. महालांत गेले. पातशहा पुढें येऊन क्षेम आलिंगन केलें. उभयतां एकासनीं बसले. मादंणापंत व अकंणापंत व जनार्दनपंत, प्रल्हादपंत, सोनाजी नाईक बंकी व बाबाजी ढंढेरे असे होते. पातशहा व राजे व मादंणापंत त्रिवर्ग बसले. वरकड उभे राहिले. उभयतांचा स्नेह अतिशय बोलणें झालें. पातशहाच्या स्त्रिया झरोकियांतन जाळपैलांतून[२६] राजा पाहतां बहुत थक्क ज्राहल्या. पातशहाही बहुत एक प्रहर बसून राजियाच्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकिल्या. ार रत्नजडित व वस्त्रें हत्ती, घोडे राजियास व राजियाकडील देऊन निरोप दिला. राजे व पादशहा महालाखालीं येऊन थळास चालिले.

रघुनाथपंत[२७] व हंबीरराव वरकड सरदार लष्कर ठेविले होते घेऊन आपले जागियास आले. मार्गीं येतां नगर लोकांस राजे उठोन गेलियावरि पातशहाचें समाधान झालें कीं, राजा ाणेक, आपल्यास रक्षिलें क्रिया जतन केली. ऐसें आश्चर्य मानून ल्हाद पंतास कित्येक बाक्षिसें पातशहानीं दिलीं कीं, तुम्ही प्रमाणीक ह्मणून वाजून राजियाकडे पाठविलें. दुसरे दिवशीं मादंणापंतीं राजियास आले घरास मेहेमानीस[२८] नेलें. आणि आपले मातोश्रीचे हातीं पाक सिद्ध

२२. ' पुष्पें वलायत दूर केली ' म० प्र०

२३. ' जिन्या खालीं ' म० प्र०

२४. ' दौलद्बंकी महाद्वारपाल इत्यभिधीयते' रा० व्य० को० महाड प्रतीचा पाठ ' सोमाजी नाईक हकीम ' असा आहे.

२५. ' बाजी ढासरे ' म० प्र०

२६. ' जाळ्या लावून ' म० प्र०

२७. ' रघुनाथ नारायण हणमंते ' म० प्र०

२८. मेहमानी = पाहुणचार. ' मेहमानी तु आतिथ्यं ' रा० व्य० को०

करून मादंणापंत व अकंणापंत जवळ बसून राजियास भोजन घातलें. वरकड राजियाकडील समुदाय होता त्यास ही भोजनास घातलें. आणि अलंकार वस्त्रें हत्ती घोडीं देऊन स्थळास पोहोंचाविलें. पातशहानीं मादंणापंतास बोलावून नेऊन विचारलें कीं, "राजियास काय पाहिजे तें देऊन राजियास संतुष्ट करून निरोप द्यावा." असा विचार करून सुमुहूर्त पाहून भागती राजे भेटीस आणिले. आणि जड जवाहीर रत्नाचे अलंकार हत्ती घोडे अपरमित दिधलें. कुल सरकारकुन व हंबीरराव वरकड सरदार यांचे मुजरे महालावरि उभयतां छत्रपति बैसून मुजरे घेऊन सरदारांचे पराक्रम नांव पाहून सर्वांस अलंकार वस्त्रें हत्ती, घोडे, मनुष्य पाहून दिधलें. आणि पातशहा बोलिले कीं, "सर्वां प्रसंगीं आपणांस तुह्मीं सहाय असावें." ऐशीं बळकटी करून राजियाची आण शपत घेऊन निरोप दिला. प्रतिवर्षीं कारभार जो देणें तें येणेंप्रमाणें देऊन प्रल्हादपंत नेहमीं आपणा जवळ ठेऊन आमचे ?जबतीनें आपणाजवळ असों देणे, ऐसें बोलिले. राजे आपले स्थळास ?ले

?ा उपरी राजियास भागानगरचे मोठमोठ्या सरदारांनीं मेहमान्या केल्या. ?क महिनाभर भागानगरीं होते. तेथील द्रव्य वस्तभाव घेऊन चंदीकडे ?ुदाय घेऊन चालिले. मग श्रीशैल्यास आले. नीळगंगेचें स्नान श्रीचें दर्शन झालें. तीर्थविधी झाला. राजियानीं स्थळ देखोन परम ?झाला कीं, केवळ कैलास दुसरें, असें स्थळ वाटलें. तेथें हें देह ?ास अर्पण करावें. शिरकमल वाहावें. ऐसें योजिलें तें समयीं श्रीभवानी अंगांत आविर्भवली आणि बोलली जे, "तुज ये गोष्टी मोक्ष नाहीं. हें कर्म करूं नको. पुढें कर्तव्यही उदंड तुझें हातें करणें आहे" असें सांगून श्री गेली. हें वर्तमान सावध झाल्यावरि राजियास कारकुनांनीं सांगितलें. मग श्रीस शिरकमल वाहावें हा विचार राहिला.

पुढें कर्नाटकचा देश साधावा म्हणोन चंदीस वेढा घातला. चंदीमध्यें खानखान विजापुरकराचा वजीर याचे पुत्र रुपलखान व नौसरीखान हे उभयतां होते. त्यास काज कारण करून, त्यास कौल देऊन, बाहेर काढिले. आणि स्थळ साध्य केलें. त्रिवांदि[3] महाल म्हणून आहे तेथें शेरखान विजापूरचा वजीर पांचहजार स्वारांनिशीं होता. पठाण तालेदार, हत्ती सामान द्रव्य अगणित होतें. तो राजावर चालून आला त्याशीं युद्ध करून त्यास

---

२९. 'रुदल्लखान व नासीर महमदखान' म० प्र०

३०. 'त्रेमलया' म० प्र०

बुडविला. जिवंत खासा शेरखान धरिला. पांचहजार घोडे, व बारा हत्ती पाडाव केले. द्रव्य, जवाहीरही अपार हस्तगत झालें. मोठें युद्ध केलें असें कर्म [31] झालें.

त्या उपरीं राजेश्री व्यंकाजी राजे धाकटे भाऊ राजियाचे यांनीं चंदावरचें राज्य साध्य करून राज्य करीत असत. त्यांनीं आपले कारकून होते ते समागमें घेऊन राजियाचे भेटीस आले. भेट बंधू बंधूंची झाली. एकाजी राजाचे कारकून काकाजी पंत पेशवे भेटले व कोन्हेर महादेव मुजुमदार भेटले. जगंनाथ पंत, व्यंकाजी दत्तोचे पुत्र सर्व सैन्य भेटलें. व भिवजी राजे व प्रतापजी राजे [32] नाटकशालेचे पुत्र महाराजाचे होते. तेही भेटले. बहुत संतोष झाला. उभयतां बंधूची मेहमानी परस्परें झाली. देणेंही उभयतांनीं उदंड दिलें. आठ दिवस एकत्र होते. मग राजियानीं व्यंकाजी राजे यासि प्रश्न केला कीं, "महाराज तुमचे आमचे पिते आपण त्याजकडून निरोप घेऊन पुण्याकडे जाऊन येवढें राज्य साधिलें. कीर्त केली. ऐशियाशीं वडिलांची बारा बिरदें तुह्मांजवळ आहेत तीं तुम्ही चालवीतच आहां. ऐशियास आपण वडील पुत्र आणि पराक्रमी तुम्हांहून पराक्रम विशेष केला. बारा बिरदें मात्र तुम्हांजवळ आहेत तीं आपणास देणे. आपण चालवूं. नवीं बिरदें करावयाची काय आशंका आहे? परंतु वडिलांची हातचीं आहेत तेवढी आपणाजवळ असावीं म्हणून मागितलीं." त्याजवरून त्यानें विकल्प चित्तांत आणून दिलीं नाहींत. त्याजवर एकाजी राजे यांच्या कारकुनानीं व कारभारी यांनीं त्याचे पोटांत भय घातलें कीं, राजे तुह्मांशीं खटखट करून बिरदें जोरावारीनें घेतील असें सांगून त्यास धास्त उत्पन्न करून रात्रिचे वेळेस व्यंकाजी राजे पळून चंदावरीस बिरदें घेऊन गेले.

त्यास दुसरे दिवशीं राजियास वर्तमान कळलें कीं, व्यंकाजी राजे पळून गेले. त्याजवरून आश्चर्य केलें कीं, "काय निमित्य पळाले ? आह्मी त्यास धरीत होतों कीं काय ? आम्हांस बिरदें काय करावयाचीं ? आमचीं बिरदें अष्ट दिशेस लागलीं आहेत. समुद्रवलयांकित भूमंडळीं कीर्त आपली झाली आहे. तेथें बिरदें काय करावयाचीं ? वडलांची वस्त असावी म्हणून मागितलीं होतीं. पळावयाचें नव्हतें. द्यावयाचीं नव्हतीं तरि न देणें. उगेच उठून पळून गेले. अति धाकटे ते धाकटे, बुद्धिही धाकटेपणा योग्य केली." असें बो-

31. 'असें कर्म करून निमल महाल फत्ते केला.' म० प्र०

32. वेश्या, उपस्त्रिया. (शाहजीच्या)

लिले. मग त्यांचे कारकून व सरदार पळत होते ते राजियाच्या लोकांस सांपडले, त्यांस धरून आणिलें. मग ह्या अवधियांस वस्त्रें, भूषणें, अश्व देऊन चंदावरास बंधूसंन्निद्ध पाठाविलें. संताजी राजे ह्मणून महाराजाचे नाटकशाळेचे पुत्र होते. ते शूर पराक्रमी होते. ते राजियाच्या भेटीस आले. भेट झाली. त्यास करनाटकांत हजार घोड्यांची दौलत दिधली. महाल मोकाशे दिले. हत्ती, घोडे, वस्त्रें देऊन रवाना केले. आणि येलूर[३३]कोट यामध्यें इदलशाई ठाणें होतें. तो कोट म्हणजे पृथ्वीवर दुसरा गड असा नाहीं. कोटांत जीत पाणियाचा खंदक. पाणियास अंत नाहीं असें. उदकांत दहा हजार सुसरी. कोटाचे फांजियावरून[३४] दोन गाडिया जोडून जावें ऐशी मजबुदी. पैंडेकोट[३५] तरि चार चार फेरियावरि फेरे. ये जातीचा कोट. त्या कोटास वेढा घालून कोट घेतला. वरकड हीं जागां जागां गढी कोट घेतले. कित्येक नवे वसविले. असे शंभर कोट त्या प्रांतीं केले. वीस[३६] लक्ष होनाचें राज्य साध्य केलें. चंदी ह्मणजे जैसें विजापूर, भागानगर, तैसाच तक्ताचा जागा. येथें राजियानीं रहावें. परंतु इकडेही राज्य उदंड. त्याचें संरक्षण झालें पाहिजे. याजकरितां चंदीस रघुनाथ नारायण ब्राह्मण त्यास मजमू संपूर्ण राज्याची सांगितली, आणि त्यास तो प्रांत स्वाधीन करून चंदीस ठेविलें. त्यापाशीं तूर्त फौज असावी ह्मणून हंबीरराव सेनापति सेनेसहीत ठेविले. आणि राजियानीं आनंदराव व मानाजी मोरे हे दोघे सरदार फौजेनिशीं बराबर घेऊन चंदीहून निघाले. घाट चढून वरतें आले. कोल्हार, बाळापूर हे कोट घेतले. देश काबीज केले. कित्येक गड वसविले. पुढें पाळेगार मारून गर्दीस मिळविले. त्या प्रांतीं रंगो नारायण म्हणून कारकून सरसुभेदार ठेविले. तो ही प्रांत रघुनाथ पंताचे स्वाधीन केला. कोल्हार प्रांते मानाजी मोरे सरदार फौजेनिशीं ठेविले. आनंदराव राजियानीं बराबर घेऊन कोपळास आले. तेथून लक्ष्मेश्वरास[३७] आले. तेथून मजल दरमजल संपगांव प्रांतीं आले. बलवाडा म्हणून कोट होता. तेथें देसाईण बायको होती. तिनें राजियाचें लष्करचे कहीकाबाडी[३८] बैल नेले. हें वर्तमान राजियास कळलें. बलवाडास वेढा घातला, कोट घेऊन देसाईण धरिली. तीस शिक्षा केली. मग पुढें पन्हाळियास आ-

३३. 'बंगरूळच्या' म० प्र०

३४. 'सफेली म० प्र० 'प्राकारवेदिका फांजि' रा० व्य० को०

३५ 'पडकोठस्तथासाद्विः प्राकारवलयं स्मृतं' रा० व्य० को०

३६. 'बारा लक्ष' म० प्र०

३७. याच्या पुढें 'लक्ष्मेश्वरचा किल्ला वेढा घालून घेतला. खान गौडा देसाई यास धरून शिक्षा केली.' असें म० प्र०

३८. 'कहीकाबाडी = लाकूडफाटें, दाणा वैरण नेणारे.

अनुक्रमणिका

ले, आणि राजियाचाही परामृष[39] केला. मग राजे आले हें वृत्त सर्वांस कळलें. त्याजवरून निराजीपंत बहादुरखानाजवळ ठेविले होते, तेही दर्शनास आले. व खानानींही जड जवाहीर, वस्त्रे राजियाशिं पाठविली.

त्या उपरी, कर्णाटकांत हंबीरराव फौजेनिशीं व रघुनाथ नारायण ठेविले होते हें वर्तमान व्यंकाजी राजे यास कळोन राजियांनीं आपली फौज व पाळेगाराची फौज मिळविली. आणि हंबीरराव यावरि चालून आले. ते समयीं हंबीरराव याचे चौगुणी घोडा राऊत हशम अगणित व्यंकाजी राजे यांचे होते. मग यांस त्यांस युद्ध झाले. मग राजियाचा पुण्यप्रभाव अधिक आणि भाग्योदय, हंबीरराव यानीं व्यंकाजी राजियाची फौज मोडिली. मोठें युद्ध जाहलें. अगणित रण पडलें. आणि व्यंकाजी राजियाचे चार हजार घोडे पाडाव केले. व हत्ती जड जव्हाहीर बाजे सरदार भिवजीराजे व प्रतापजी राजे वरकड ही नामांकित लोक पाडाव केले. अशी फत्ते केली. यश आलें आणि पाडाव केले सरदारांस वस्त्रे देऊन सोडिले. यावरि रघुनाथपंत व हंबीरराव चालोन चंदावराकडे गेले. मग व्यंकाजी राजे यांनीं सभ्य मनुष्य मध्यस्त घालून सख्य करावें असें झालें. त्याजवर रघुनाथपंतीं व हंबीररायांनीं राजियाकडे जासूदपत्रें देऊन पाठविले मग राजियास वर्तमान कळोन या उभयतांस उत्तर पाठविलें कीं, व्यंकाजी राजे आपले धाकटे बंधु आहेत. मूलबुद्धि केली. त्यास तोही आपला भाऊ त्यास रक्षणें. त्याचें राज्य बुडवूं नका. अशीं उत्तरें आलियावरि उभयतांनीं व्यंकाजी राजे यांशीं सल्ला केला. आणि द्रव्य ही उदंड घेतलें. मग रघुनाथपंतीं हंबीरराव यास लष्कर सहवर्तमान निरोप देऊन राजियाकडे पाठविलें. आणि रघुनाथपंत आपण तिकडे कर्नाटकांत फौज दहाहजार स्वार व पागा व शिलेदार जमाकरून तें राज्य रखून राहिले. हंबीरराव याची व राजियाची भेट जाहाली. कित्येक नांवाजिले. बक्षिसें दिलीं. आणि पुढें खासा राजियांनीं अवघें लष्कर घेऊन जालनापूर मोंगलाईंत त्यास वेढा घातला. पेठा मारिल्या. शहर लुटून फन्ना केलें. अगणित द्रव्य, सोनें रुपें, जड जव्हाहीर, कापड, घोडे, हत्ती, उंटें फस्त केलीं. मोंगलाच्या फौजा, रणमस्तखान व केशरसिंग, बडा, व लष्करखान[41] व बाजेउमराव अशा फौजा पंचवीस तीस हजार चालून आले. त्यांशीं व राजियाचे

---

३९. 'परामर्ष' हा शब्द असा पूर्वीं लिहीत असत.

४० मागें पृ० ६३ व ६७ पहा.

४१. 'सरदारखान' सा० प्र०

अनुक्रमणिका

ने असावेत, ते तेथें आपण करावेत. रा छ ९ माहे रमजान बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती. लेखनसीमा.

[४] श्री

राघोबादादांनीं साबाजी भोंसले यास फोडून आपल्याकडे सामील होण्याकरितां कलमबंदी लिहून या प्रकारें दिली. नकल:—

१ आमचे घरचे चाकरांनीं मोंगल मेळवून खूळ आरंभिलें आहे त्यांतून तुम्हीं निघोन लवकर हरवक्त आह्मापाशीं यावें........................कलम.

२ घरचे चाकर यांचा व मोंगलांचा बंदोबस्त जसा आमचे सेवकास सोयीस बनेल तसा करावा. त्या कामास सर्वात्मना अकृत्रिमपणें आमचे मनोदयानुरूप अनुकूळ असावें. तिळप्राय कसूर कोणेविशींही करूं नये. .... कलम

सदर्हू दोन कलमांप्रमाणें अमलांत यावें. आह्मांकडून आपला गौरव या प्रमाणें होईल. तपशील:—

१ सेनासाहेबसुभा बमौजीब[1] दौलत सांप्रत जशी ज्याचे नांवें आहे तशी असावी असें तुह्मास प्रशस्त असल्यास, आहे तसेंच असेल. हें जर तुमचे चित्तास न ये, तुमचेच नांवें पद व दौलत असावी असें असल्यास, तुमचेच नांवें पद दौलतसह करून देऊं. यांत तुह्मांस जसें आवडेल तसें करूं....... कलम.

२ तुमचा उपयोग हल्लींही हरवक्त पडावा व पुढेंही हमेषा असावा सबब तुह्मांस महाल जहागीर एकूण बेरीज तनख्याची ३२ लक्ष रुपयांची बावचाचा करार केला असे. सदर्हू बेरिजेचे महाल क्षेपनिक्षेप[3] देऊं. येणें प्रमाणें पेशजीं प्रमाणें ३२ चा करार........ कलम.

३ पेशजींचे कराराप्रमाणें किल्ले आशेरी ही जागा तुह्मांस देऊं. येणेंप्रमाणें करार... कलम.

छ ५ माहे मोहरम सुम आरबा सबैन चैत्रमास मुक्काम कुडची करनाटक प्रान्त नजीक कृष्णा दक्षिणतीर. फसली ११८३.

[५] श्री

राजेश्री व्यंकोजी[4] भोंसले सेना धुरंधर गोसावी यांस सकळ गुणालंकरण

---

१ ही इ० सन १७७३ त झाली.
२ प्रमाणें, अनुसरून.
३ खचीत, अवश्य, निश्चयें करून.
४ हा मुधोजीचा कनिष्ठ पुत्र. याचा जन्म चन्द्रपूर येथें शके १६९८ श्रावण वद्य द्वादशी सोमवारीं झाला. यास "मन्याबापु नाना साहेब" असें म्हणत. आरगांव येथें इ. स. १८०३ मध्यें जें युद्ध संग्राम झाला त्यांत मराठ्यांच्या सैन्याचें-आधिपत्य या

(पुढें चालू.)

अनुक्रमणिका

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित माधवराव नारायण पंत प्रधान आशीर्वाद उपरी येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लिहीत जावें. विशेष राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा पुण्यास आले. भेटी झाल्या. मुधोजी भोंसले कैलासवासी झाले याजकारितां सेनाधुरंधरीचें पद त्यांचे नांवें होतें तें तुमचे नांवें सरकारांतून करार करून दिलें पाहिजे ह्मणून बोलले. त्याजवरून सेनाधुरंधरीचें पद तुमचे नांवें करार करून पदाचीं वस्त्रें व जवाहीर व हत्ती व शिक्के कटार पाठविली असे. आलाहिदा याद आहे त्याप्रमाणें घ्यावी, आणि मुधोजी भोंसले यांजकडेस सरंजाम चालत आला आहे त्याप्रमाणें बंदोबस्त करून सरकार लक्षांत राहून सेवा एकनिष्ठपणें करून सेनासाहेब सुभ्याचे लक्षा प्रमाणें वर्तणूक करावी. रा छ १४ माहे साबान सुमतिसा समानीन मयातैनअलफ; बहुत काय लिहिणें हे विनंती. लेखनसीमा.

[६] श्री

राजश्री जानोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा गोसावी यांस सकळ गुणाळंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित माधवराव बल्लाळ पंत प्रधान आशीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशळ ल्याहावें. विशेष आपण कितीएक प्रकारें तीर्थरूप कैलासवासी यांचे वेळेस निखालस वर्तलेत या अलीकडे कालगतीनें दरम्यान न व्हावयाच्या गोष्टी झाल्या. त्यास सांप्रत सर्व प्रकारें निखालस वर्तावें व या दवलतीचें कल्याण इच्छावें; या अर्था वरून संतोष झाला. त्यास तुह्मी तरी सर्व प्रकारें या दवलतीचें उत्तम तेंच इच्छावें, काडीमात्र दुसरा भाव नसावा, व येथून तिळतुल्य आपणा विषयीं दुसरा विचार नाहीं. सर्व प्रकारें निखालसतीनें असावें. याशीं अंतर होणार नाहीं. याज विषयीं आपणही शपतपूर्वक पत्र पाठविलें त्याप्रमाणें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
जवळ होतें. हा काशी क्षेत्रीं फसली १२२१ साली श्रावण मासीं मरण पावला. पुढें मसनदीस आलेला मुधोजी उर्फ आपा साहेब हा याचाच पुत्र.

१ मुधोजी नागपूर मुक्कामीं इ. स. १७७८ फसली ११९७ वैशाख शुद्ध १५ स मरण पावला. नंतर फसली ११९८ मार्गशीर्ष मासीं रघोजी मंत्रिमंडळासह नागपुराहून निघोन माघ मासीं पुण्यास आला. तेथें वैशाख मासीं पेशव्याशीं तहनामा होऊन श्रावण मासीं नागपुरास येऊन दाखल झाला.

२ "सेनाधुरंधर" हा किताब प्रथम मुधोजीस स. १७७५ त मिळाला.

३ बाळाजी बाजीराव उर्फ नाना साहेब.

४ जानोजीनें निजाम अली बरोबर सख्य करून पेशवा होण्याचा घाट घातला, पुणें शहरास स. १७६३ त आग लाविली, राघोबा दादाशीं स्नेह ठेवून पेशव्याच्या विरुद्ध वर्तन ठेविलें व पुढें स. १७६८
(पुढें चालू)

चालावें येथूनही ऐसेंच वर्तण्यांत येईल. यास तीर्थरूप कैलासवासी नानासाहेबांची शपथ असे व श्री गजाननीची शपथ असे. जैसे निष्टेनें वर्ताल तैसेच तुमचे दवलतीची अभिवृद्धि करण्यांत येईल. वस्कड मजकूर हे[२] सांगतील त्याज वरून कळेल. छ २७ माहे सवाल बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती. लेखनसीमा.

[७] श्री

राजश्री रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा गोसावी यांस.

सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य...... स्नेहांकित माधवराव नारायण पंतप्रधान आशीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित असलें पाहिजे. विशेष श्रीमंत महाराज छत्रपति स्वामी यांचे आज्ञे वरून तुह्मांस सेनासाहेबसुभा पद बहाल केलें असे, तरि तुह्मी फौजेचा व मुलुखाचा बंदोबस्त करून चाकरी सरकारची एकनिष्टपणें करीत जावी. रा छ. २९ माहे सनेर सुमसिन सबैनमया अलफ. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती. लेखनसीमा "राजाराम नरपति हर्षनिधान माधवराव नारायण मुख्य प्रधान".

[८] जरीपटका मिळाला.

रघोजी भोंसले उर्फ बाबासाहेब यांजला शाहूमहाराजांनीं सेनासाहेब सुभ्याचें पद व शिक्के कटार वस्त्रें वगैरे मरतैबा दिला ते वेळेस रघोजी भोंसले यांणीं महाजांस विनंती केली कीं आम्ही कर्नाटकचे मोहिमेवर गेलों होतों तिकडेस एका महापुरुषानें आह्मांस श्री रामचंद्र स्वामीची मूर्ति प्रसाद दिली. त्या वेळेस त्या सत्पुरुषाची वाणी झाली कीं या मूर्तीची आराधना करून सेवा करणें ह्मणजे तुमचे कल्याण होईल व देवाची पताका ही आह्मांजवळ आहे. या योगानें महाराज कृपावंत होऊन हें पद ते दिवसा पासून दिलें त्यास आमचे मनांत वासना आहे कीं श्री रामचंद्राचे नांवानें झेंडा उभारून चालवावा; या विषयीं महाराजांची आज्ञा असावी. यावरून महाराजांनीं आज्ञा केली कीं आम्हीही रामभक्तच आहों व आमचा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू) त पुण्यावर स्वारी केली; इत्यादिक नाना साहेबांच्या मरणा नंतर झालेल्या गोष्टी होत.

१ माधवराव पेशवा गणपतिभक्त होता अशी प्रसिद्धि आहे.

२ हें पत्र कोणाकडेस पाठविलें याचा पत्ता लागत नाहीं.

३ राजाराम.

४ सन्मानाचीं व हुद्याचीं भूषणें.

५ ही स्वारी इ. स. १७२७ सालची असावी.

अनुक्रमणिका

झेंडा भगवा रामदास स्वामीचाच आहे. त्यास तुह्मीही भगवा झेंडा करून जरीचा पटका येथील प्रमाणें लावावा, व हा सरदाराचा शिरस्ताही आहे कीं जयाचा झेंडा करावा हें समजून महाराजांनीं कृपावंत होऊन सदरीं लिहिल्या प्रमाणें आज्ञा करून विडे दिले. त्या हुकमाप्रमाणें तेथेंच जरी-पटका तयार करून समागमें घेऊन वराड प्रांतीं आले.

[९] श्री

सकळ गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री राघोजी भोंसले सेना साहेब सुभा

सेवेशीं फत्तेसिंग भोंसले रामराम विनंति उपरि, तुह्मीं आपल्या समागमें फौजेनें शिकस्त मेहनत केली, तुमचे पदरीं फौजेस सरंजाम बेगमीचा नाहीं, याज करितां तुह्मांस सरंजाम देऊं केला वितपशील:—राजश्री कान्होजी भोंसले राज्यांतून गेले. यांचे लेक राजश्री रायाजी भोंसले असलईत पुरातन सरं-जाम राजश्री परसोजी भोंसले याचे वेळेस जो होता तो दरोबस्त स्वस्थान देखील करून देऊं; खेरीज माळवा सुपें बारामती व दहीगांव महाल तनि मोकासे करून देऊं, येणेंप्रमाणें कलमें दोन तुम्हास देऊं केलीं आहेत. रा-जश्री स्वामींचें दर्शन झाल्यावर करून देऊं. अंतर होणार नाहीं राजेश्री स्वामींस अर्ज करून देववूं, यास अंतर करूं तरि, स्वामींचे पायांचा शपथ असे. देशमुखी कडेवळितची राजपत्र करून देववूं. हे विनंति.

[१०] श्री

राजश्री मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर गोसावी यांस

सकळ गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य—

से॥ बाळाजी जनार्दन आशीर्वाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष विस्तारें मजकूर लिहिला त्यांत मुख्यार्थ कीं महमदइसफ याजवर ताजेखान रोहिले फौजेसुद्धां रवाना

---

१ मराठ्यांचे झेंडे भगवे असत याचें कारण 'रामदास स्वामीच्या बखरींत' १०९ पृष्ठांत सांगितलें आहे. 'धौम महाबळेश्वर वर्णन, ११९ पृ० पहा.

२ हा अक्कलकोटकर भोंसल्यांचा मूळ पुरुष. शाहू महाराजाची अक्कलकोट येथें फत्ते झाली तेव्हां कोणी आपला मुलगा शाहूच्या पायांवर घातला. त्यास शाहूनें पुत्रतुल्य मानून रंकाचा राव केला.

३ सरकार अहमदनगरचे पोटीं १० परगणे अथवा महाल होते. त्यापैकीं एकाचें नांव

४ नारायणरावास मारणारा बाप मुधो-जींनें कपटानें धरून पेशव्यांच्या कारभाऱ्या-च्या स्वाधीन स. १७७६ चे सुमारास केलें. यास कोणती शिक्षा मिळाली हे 'पेशव्यां-ची बखर' पृ० १३२ पहातां समजेल.

५ शिवनी-छपारे येथील भोंसल्यांचा सरदार

अनुक्रमणिका

केले. त्यांनीं मेहनत फार करून धरून आणून त्याचे पायांत बिडी घातली. त्यास शिरूरास आणविला आहे. तेथें पांचशे राऊत पाठऊन न्यावा, म्हणून राजश्री हरि बल्लाळ यांस लिहिले आहे त्यांचे राऊत येऊन घेऊन जावे हे प्रतीक्षा आहे म्हणून लिहिलें तें कळलें. ऐशास ताजखान रोहिले यानीं मेर्दुमीची शर्थ करून हरामखोर धरिला, फार सरस केलें.. त्यास आणावयास पांचशें राऊत पाठविले म्हणून हरि बल्लाळ यानीं लिहिलें. येथें होते त्यास राऊत शिरूरास पोंचवून त्यांचे स्वाधीन इसम मजकुरास केलाच असेल. आपले लक्ष दुसरें नाहीं म्हणून लिहिलें तरि पूर्वीपासून श्रीमंतांचा व आपला स्नेह घरोब्रा एकात्मता चालत आला. तेंच लक्ष आपलें आहे. त्याच रीतीनें येथून दुसरा विचार सहसा नाहीं. आपण मार्गाची गोष्ट, तेच करितात, हेंच फार उत्तम आहे. अलंकाराचा विषय किती परंतु लिहून पाठविलें हें उचित. रा छ० ६ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ असो दीजे हें विनंती.

याच पत्राच्या अन्वयें सखाराम भगवंत यांनीं ही पत्र लिहिलें. तारीख ही छ मजकूरच आहे.

[११] श्री

सवाई माधवराव पेशवे व रघोजी सेना साहेब सुभा यांचे सवाल + जबाब.

१. सवाल. ब्रम्हेश्वरचा[3] तह झाला तो कैलासवासी रावसाहेब[4] यांची मर्जी रखून निरोप घेतला; दोन वर्षें प्रचीत पुरवून विनंति करावी हा निश्चय होता त्या वेळेस बोलणें तसेंच राहिलें. त्यास सांप्रत, तें ऐकून काय तें सांगितलें पाहिजे. कलम १. जबाब. उचित आहे तेंच बोलावें. याप्रमाणें करार करावे.

---

१ प्रख्यात सेनापती-हरीपंत तात्या फडके

२ पराक्रम, शौर्य,

[सवाल जबाब—टीप]

+ हे सवाल जबाब इ. स. १७७१ चे सपटंबर महिन्यांत झाले. भोंसल्याकडून त्या साली जून महिन्यांत दिवाकर पंडित पुण्यास गेला होता, त्याच्या मार्फत हे सवाल जबाब झाले असें दिसतें.

३ ब्रम्हेश्वराजवळ भीमानदीच्या तटाकीं, कज्जकापर येथें थोरले माधवराव पेशवे व जानोजी भोंसलें यांचा गोपाळराव पटवर्धन मिरजकर याच्या मध्यस्थीनें १३ कलमांचा तह इ. स. १७६९ मार्च २९ रोजीं झाला. या तहास "कनकापुरचा तह" म्हणतात. या तहानें जानोजीस पेशव्यानें चांगला वठणीस आणिला. पेशव्याच्या अनुमतिशिवाय जानोजीनें कोणतेंही राजकारण करूं नये असें ठरलें. (ग्रां० डफचा इंग्रजी इतिहास पृ. ३३२ आवृति. ३)

४ माधवराव बल्लाळ पेशवे पंतप्रधान यांस 'रावसाहेब' म्हणत.

अनुक्रमणिका

२. *सवाल. तीर्थस्वरूप सेनाधुरंधर यांचा व नबाबाचा[1] अलजैपुरावर[2] तह झाला त्यासीं पांच वर्षे झालीं. तहांत करार कीं, रा। रघुनाथराव दादा यासीं सोडावें आणि रा। पंतप्रधान यांचा पक्ष धरावा त्याप्रमाणें अमलांत घडून आलें किंवा नाहीं हें उत्तर व्हावें. कलम-जबाब. तीर्थस्वरूप रा। राजश्री दादा साहेबांचा पक्ष सोडून सरकार लक्ष्यांत राहून वर्तणूक केली येविशीं निशा आहे. लौकिकांतही प्रसिद्ध आहे. सरकारची खातर जमा जाहली. येणेंप्रमाणें करार करावे.

३ सवाल. इंग्रज येऊन दोन महिने हुसंगाबादेवर बसले. इंग्रजांची व आपली तूट आणि कटकचे बदल खातर, आम्ही त्यांशीं स्नेहाचे रीतीनें दोन अडीच महिने दिवस घेतले. येणेंकरून चौंहींकडे एक प्रकार दिसला, परंतु येथें लक्षांत रतिमात्र अंतर झालें कीं काय येविषयींचें उत्तर झालें पाहिजे. कलम १. जबाब. येविशीं पक्की खातरजमा झाली. संदेह राहिला नाहीं. इंग्रजाकडील पत्रें दाखविलीं त्यावरून पूर्ते समजलें. येणेंप्रमाणें करार करावे.

४. सवाल.† इंग्रजांचा व सरकारचा बिघाड ; इंग्रज रा। रघुनाथराव दादा याशीं पुढें करून दौलतीस उपद्रव करूं लागले ; तेव्हां आम्ही सरकारचे लक्षांत याजमुळें कटक प्रांतास व प्रति वर्षीं १४ लक्ष रुपये द्यावे या शिवाय वीस वर्षें मकसुदों बादेस मागील बाकी आहे. यास इंग्रज पेंच बसवितील, त्यास बिघाडाचे पोटांत पेंच बसविला तरी चिंता नाहीं. सरकारची मदत असावी; समजून घेऊं. इंग्रजाचा आपला सलूख होऊन तह झाला तरी आमची वाट काय त्याची आज्ञा करावी. कलम १ जबाब कटकास इंग्रजाचा पेंच पडल्यास सरकारांतून मदत केली जाईल. येणेंप्रमाणें करार करावे.

---

* दुसऱ्याप्रतींत हा सवाल ११ वा आहे.

१ मुधोजी भोंसले.

२ निजाम अली.

३ एलिचपूर.

४ कर्नल गाडर्ड् हा इ. स. १७७८ च्या डिसेंबरच्या २ तारिखेस हुसंगाबादेस नर्मदा नदी उतरून चालता झाला. परंतु पुढें जाण्यापूर्वी त्यास मुधोजीच्या पत्राची वाट पाहत थांबावें लागलें. मुधोजीनें इंग्लिश सरकारचें म्हणणें प्रथम मान्य केलें नाहीं. पेशव्याचें वजन कमी करण्या करितां मुधोजीस सर्व मराठे लोकांचा राजा बनवावा आणि त्याच्या बळावर ढवळाढवळ करावी असा मि. हेस्टिंग याचा इरादा होता. परंत तो समूळ फसला. विठ्ठल सुन्दर यांन हा पूर्वीं असा घाट घातला होता.

† हा सवाल १२ वा दुसऱ्या प्रतींत आहे.

५ बंगाल.

५. सवाल. सर्वांचा आमचा वालीपणा ईश्वर दयेनें येथें राखिला आहे. यासी उपद्रव इंग्रज, हैदर नाईक अगर कोणी करूं लागले तरि आह्मांस ईतल्ला अगोदर दोन महिने व्हावा. जमियतीनिशीं शक्तीप्रमाणें हजर आहों. या खेरीज कोठेंही फौज पाठवा अगर आमचे सरकारची फौज आली याजबरोबर आपली फौज या ही गोष्ट नसावी, सबब घरांत भावाबंदाचे पेंच व वऱ्हाडांत नाना प्रकारचे उपद्रव व संबेलपूर आदिकरून रजवाडे, व मंडैले आदिकरून कामें, ओपाळ आदिकरून कामें बिघडून राहिलीं आहेत; याजकरितां फौज पाठवावी हें माफच असावें. केवळ दौलतीवर पेंच बसल्यास एक इशारा आला म्हणजे बेहुजूर‡ आहों. कलम १. जबाब. मातबर मसलतीस बोलाविलें जाईल, ते समयीं फौज सुद्धां तुम्ही यावें. शिवाय मसलतींत दरसाल बोलावणें होणार नाहीं. येणें प्रमाणें करार करावे.

६. सवाल.* तीर्थरूप सेनाधुरंधर याजकडून राजश्री रघुनाथरावद्दादा यानीं तेरा लक्ष रुपयांचा रोखा लिहून घेतला आहे, त्यास त्यापैकीं साडेसहा लक्ष रुपये त्यानींच माफ केले. बाकी साडेसहा लक्ष रुपये त्यानीं आम्हांजवळून घ्यावे अथवा त्यानीं माफ करावे हा जिमा ईश्वरेंच त्यांजकडे ठेविला नाहीं. तेव्हां ई[illegible]सत्ता आपणाकडेस आहे. त्यास आम्हांकडून जी वर्तण[illegible]
आहे. येविशीं काय
रुपयांचें खत रा[illegible]
लिहिणें प्राप्त
जबाब.
सबब

७. सवाल. आम्हां आपलेही पूर्ती खातरजमा झाली असली तरी दायादसंबंधी प्रकरण घरकुले घडतच असतात; त्याची नालिश सरकारांत येत असती त्यास येथून मनोधारण त्यांचे रक्षायास पत्रें जातील त्याशीं हे गोष्ट न घडावी; आमचे दायाद संबंधीं आहेत त्यांजला जागा सरकारांत न व्हावी अगर नबाब निजाम अलीखान बहादुर, व शिंदे होळकर सरदार यांजकडेस कोणी पत्रें लिहील अथवा जाईल याशी हि येविषयीं पत्रें लिहून त्याचा थारा न व्हावा; अखंड लोभ करून आम्हावर अंतरबाह्य मदतच असावी. आमचे दायादसंबंधाचीं पत्रें व राज्यकारण येईल तरि त्याचा इतल्ला आम्हांस होत असावा, आम्हाकडेस कोठीलही पत्रें अथवा राज्यकारण आलें तर त्याचा इतल्ला वरचेवर करण्यांत येईल. कलम १. जबाब. सरकारचा तुमचा स्नेह व तुम्ही सरकार लक्ष्यांत त्या पक्षीं अशा गोष्टी घडणार नाहींत. ये विशीं खातरजमा असावी. येणेंप्रमाणें करार करावे.

८. सवाल—आम्हाकडील संपूर्ण प्रांत किती, यांत वसूल काय याजपैकीं धर्म परंपरा कैलासवासी तीर्थस्वरूप बाबासाहेब व बाबासाहेब यांजपासून चालत आला आहे. किती बाकी राहिली काय, त्याजपैकीं
...प व चिरंजीव मन्या बापू आदिकरून यांजक...
...ा खर्च किती आहे, हें जाऊन
आज्ञा करावी; या खेरीज
...कृत्यावर उपयोगी
तुम्ही सर्वजाण
जावा. गेणें-

बापा दुःख परा जो देतो जें भोगितसे तो तें ॥
पेरावें बीज जसें त्याचें प्राप्त फळ तसें होतें ॥ १५ ॥
सत्य सुरुचि वदली वत्सा कीं माझीं कर्में खोटीं ॥
म्यां हतभाग्येनें धरिलासी प्रथम अभद्रीं पोटीं ॥ १६ ॥
वाढविलासी मग बारा [?] तूं तंव आहितकरें स्तन्यें ॥
धन्य अतें कसें फळ होतें काय ह्मणावें अन्यें ॥ १७ ॥
मी दुर्भगा नव्हें कैसी कीं पुत्रा मातें भार्या ॥
दासी ही ह्मणतां बहु लज्जा वाटे राजा आर्या ॥ १८ ॥
जैसी मी माता तैसी च प्राज्ञ जन मतें सुरुची ॥
मजहुनि ही तुजला बहु मान्या कीं ती दयिता गुरुची ॥ १९ ॥
सत्य प्रिय हित वदली मत्सर सोडुनि तूं तें चि करीं ॥
आराधीं श्रीहरितें तो चि श्रेष्ठ वरद सुरनिकरीं[1] ॥ २० ॥
उत्तम जसा तसा भद्रासन इच्छिसि तूं जरि तरि तें ॥
प्रभुपदसारस आराधीं हित बहु भजकाचें करितें ॥ २१ ॥
ब्रह्मेंद्रादि हिं झाले प्रभुतें आराधुनि सुपदेश ॥
ऐसा सुनिति हि करी त्या ध्रुवबाळाला उपदेश ॥ २२ ॥
त्यागी करावया रोमांचित धीरजना भर्वनातें[2] ॥
ध्रुव बाळ निघे आराधाया नीरंजनाभ[3] वनातें ॥ २३ ॥
माय हि न ह्मणे ध्रुवबाळाला बहु ताप न हो राहो ॥
कीं जी शरणागति प्रभुप्रति होय शुभद होरा[4] हो ॥ २४ ॥
संसृतिपारद परम विशारद भेटे श्रीनारद या ॥
शारदयामवतीश[5] चकोरीं तेंवि करी फार दया ॥ २५ ॥
पुसुनि मुनि ह्मणे बा बाळ असें वचन कठिण सोशील ॥
तेव्हां चि तुझें ऐसें केवळ उग्र हटि नसो शील[6] ॥ २६ ॥
भुतसुहृत मानि याति शरण बुध शांतिस चि सुरभि मानी ॥
बहु दुर्लभ परमेश्वर त्यातें पावे न दुरभिमानी ॥ २७ ॥
ध्रुव बोले सांगसि जें तूं तें सत्य चि सर्व स्वामी ॥
ऐकावें त्वां वदतों कांहीं सज्जन सर्वस्त्रा मी ॥ २८ ॥
साधुनि वृत्त्युपदेशामृत हे प्यावें कविकटकांहीं ॥
न धरी सुरुचिदुरुक्तिशरशतच्छिद्र-हृदय घैंट[7] कांहीं ॥ २९ ॥

---

[1] देवांच्या समुदायांत. [2] घर. [3] विष्णु. [4] सुमुहूर्त. [5] शरच्चंद्र. [6] स्वभाव. [7] घागर.

धर्माचें तत्व असे चि न हा जाणे बाल नयाचें ॥
त्वां गुरुवरें करावें संप्रति समुचित लालन याचें ॥ ३० ॥
भगवद्दर्शन दुर्लभ हि सुलभ व्हाया जी काय किली ॥
ती तव हस्तीं आहे ऐसी कीर्ति तुझी आयकिली ॥ ३१ ॥
बहु मानावें लोकें केलें आंगउपायन तातें ॥
बहु काय वदों सदय गुरुवरा सांग उपाय नतातें ॥ ३२ ॥
परम प्रसन्न होऊनि भगवान् ज्ञानदया राशि कवी ॥
भगवध्ध्यानार्चनमंत्र सुविधि राजकुमारा शिकवी ॥ ३३ ॥
ध्रुव नमुनि ह्मणे जातों आतां मी बापा यमुनेतें ॥
भगवद्दर्शन झालें चि तुझे दिसतां पाय मुने तें ॥ ३४ ॥
जाऊनि यमुने प्राति तत्तीरीं रम्य मधुवनीं राहे ॥
आरंभी परपुरुषाराधन शिशु हि बहु श्रम साहे ॥ ३५ ॥
मुनि भूपाला भेटे राजा पूजी मुनिला विधिनें ॥
त्यातें क्कां खिन्न असें पुसिलें त्या ज्ञानदयानिधिनें ॥ ३६ ॥
कथितां वृत्त सविस्तर त्याच्या होय भर विलापाला ॥
पुत्र विरहाविषतरुच्या विधिनें विपुल भरविला पाला ॥ ३७ ॥
स्त्रीजित निर्दय निस्त्रप ऐसें स्वमुखें बहु निंदुनि घे ॥
सुतशोकांत न तो नृप आणों राहुमुखीं इंदु निघे ॥ ३८ ॥
नारद ह्मणे सुतातें शीघ्र चि सिद्धार्थ पहाशील ॥
आहे क्षेमीं देवसुरक्षित तन्मान्य महाशील ॥ ३९ ॥
मुनिवचनें चिंता सोडावी परि घडल्या अनयातें ॥
स्मरुनि अनादरुनि भीतें तो नृप चिंती तनयातें ॥ ४० ॥
पांचा वर्षांचा ध्रुव उग्रीं नियमीं चळला न दरें ॥
पहिल्या मासीं तो त्रिदिनांतीं खाय कपित्थें बदरें ॥ ४१ ॥
दुसरे मासीं द्विगुण दिनांतीं तो शीर्णें तृणपर्णें ॥
भक्षुनि चिंती प्रभुसि परिसिला होता जैसा कर्णें ॥ ४२ ॥
तिसरे मासीं त्रिगुण दिनांतीं पी केवळ तोयातें ॥
आशीर्वाद मुनीचा जो दे योगीबळ तो यातें ॥ ४३ ॥
मग तो चवथे मासीं द्वादश दिवसांतीं वातातें ॥
प्राशुनि चित्तीं चिंतीं प्रेमें चतुरानन-तातातें ॥ ४४ ॥

१ किळी (युक्ति) २ सावविला. ३ निर्लज्य. ४ कवठ. ५ बोर. ६ पाणी. ७ विष्णु.

पंचम मासीं एक पदें तो स्थाणुसम उभा राहे ॥
हृदयीं भगवन्मूर्ती तें चि न तदितर कांहीं पाहे ॥ ४५ ॥
विश्वस्वरूप हरिहुनि आपण भिन्न नसे या भावें ॥
धरिला ध्रुवें समाधि असें चि ध्यान वराया यावें ॥ ४६ ॥
त्याच्या प्राणनिरोधें झाला विश्वप्राणनिरोध ॥
भ्याले लोक सलोकप त्यांशि न लागे कारणशोध ॥ ४७ ॥
व्यसनीं सर्व हि लोकेश शरण गेले लक्ष्मीपतितें ॥
यन्नामें शुचि व्हावें चलन न होतां पैक्ष्मीं पतितें ॥ ४८ ॥
ते प्रभुसि ह्मणति आह्मांसि तुझा मात्र असे विश्वास ॥
रक्षीं सदया प्राणनिरोधा पासुनि या विश्वास ॥ ४९ ॥
दे अभय प्रभु सांगे कारण जें कांहीं न कळे तें ॥
जा स्वस्थ ह्मणे पावविलें मुख हें कां हीनकळेतें ॥ ५० ॥
लोकेश स्वस्थानीं धाडुनि जगदीश्वर मग पैतें ॥
न लवे तोंचि मधुवनीं आला समधिष्ठुनि खगपातें ॥ ५१ ॥
राहे पुढें उभा परमेश्वर परि तो ध्रुव पाहेना ॥
कीं अंत:स्फुरितप्रभुमूर्तिवियोग क्षण साहेना ॥ ५२ ॥
त्या ध्रुवहृद्गतनिजमूर्तीतें तो प्रभुवर आकर्षी ॥
व्हाया प्रमुदित साधु श्रोते सुकवि ध्रुवैं नाकर्षी ॥ ५३ ॥
हृदयीं भगवन्मूर्ति न दिसतां पावे व्युत्थानातें ॥
ध्रुव गडबडला चुकला शोधी बाळ जसा थानातें ॥ ५४ ॥
नेत्रें उघडीं घाबरला तो ध्रुव सहसा जों पाहे ॥
तों आंत जशी तसि बाहेर प्रभूमूर्ति उभी राहे ॥ ५५ ॥
भी परि सुनीतिसुत दंडा परि पडला करि अंजलि ही ॥
कीं बहु भाग्य ललाटी श्रीगुरुनारद करकंज लिहीं ॥ ५६ ॥
स्वगुरुगुरूचि शिकवुं ह्मणे जाणों शिकवि न या स्ववन मुनी ॥
स्तुति वांछा धरुनि उगा चि पुढें राहे यास्तव नमुनी ॥ ५७ ॥
ध्रुवमति जाड्य ब्रह्ममयदरें स्पर्शुनि गाल हरी तें ॥
वात्सल्य असें परिसुनि जन हो हर्षुनि गाल हरीतें ॥ ५८ ॥
जागविली निजली होती त्या बाळाची जी वाचा ॥
बोध दिला ऐसा लाजावा ज्या महिमा जीवाचा ॥ ५९ ॥

---

१ खुंट. २ डोळ्याच्या पापण्या. ३ निश्चयेंकरून. ४ प्रतिरोध. ५ करकमळ. ६ बृहस्पतीचा.

अनुक्रमणिका

प्रभुनें शिशुसि शिकविलें जैसें निजवर्णन वेदास ॥
वाट तो उच्चारी स्तवनीं शुचि वर्ण नवे दास ॥ ६० ॥
बाळ मुखींचीं जरि अव्यक्तें अक्षररूपें साधीं ॥
केवळ अमृत चि होती वत्सल गुरुजनकर्णीं आधीं ॥ ६१ ॥
परमानुग्रह करुनि शिकविलें प्रभुनें भाषण मग तें ॥
किति वर्णावें अमृत कसें हो त्या सूक्ति पुढें तगतें ॥ ६२ ॥
वाजविला वेणु तसा किंवा बहु शिक्षित हा शुकसा ॥
प्रभुला प्रमुदित मग न करील ध्रुव बाळक आशु कसा ॥ ६३ ॥
भगवान् प्रसन्न होउनि बोले दिधलें तुजला पद तें ॥
सर्वपदश्रेष्ठ असें वत्सा विश्व जयातें वदतें ॥ ६४ ॥
ज्यातें प्रदक्षिणा सप्तर्षि ग्रहमंडळ करि वेढी ॥
जे ज्योतिश्चक्रीं वृषचक्रीं जेंवि विराजे मेढी[1] ॥ ६५ ॥
आधीं वत्सा तूं येथुनि जा निजजनकाच्या भवनीं ॥
जातां तपोवनाप्रति देइल तुजला राजा अवनी ॥ ६६ ॥
छत्तिस सहस्र वर्षें करिसिल अवनीच्या अवनातें ॥
नित्य मम भुजा परि करितील प्रकृति तव स्तवनातें ॥ ६७ ॥
उत्तम[2] मरेल मृगयेंत सुरुचि दवदहनांत जळेल ॥
वत्सा हें न टळेल कदापि त्वत्कीर्ति हि न मळेल ॥ ६८ ॥
बहुलक्षिण यज्ञाहीं मातें यजुनि सुखें वससील ॥
मग तूं माझ्या सर्वामर मुनिवंद्य पदीं बससील ॥ ६९ ॥
ऐसा अत्यद्भुत वर देवुनि गुप्त प्रभुवर झाला ॥
मग नातिप्रीत मनें तो ध्रुव तात-पुरी प्रति आला ॥ ७० ॥
कर जोडुनि वार्ताहर[3] सांगे ध्रुव आला हे वार्ता ॥
ती राजाला झाली जैसी वृष्टि सुधेची आर्ता ॥ ७१ ॥
वार्ताहरासि बहु मोलाचा मणिहार दिला भूपें ॥
रत्नाकरें प्रसन्नें रत्नें द्यावीं उदकें कूपें ॥ ७२ ॥
नारद मुनिच्या विश्वासें ती वार्ता साची वाटे ॥
शोक सुतागमनें जेंवि घटनतेजें सागर आटे ॥ ७३ ॥
राजा भार्यापौरामात्यां सह सामोरा गेला ॥
तें स्वनिर्यति वरि तेंवि सुरुचिवरि न ध्रुव तो रागेला ॥ ७४ ॥

---

१ मेट. २ साधनभाक. ३ हेर. ४ स्वप्रारब्धावर.

गुरुस सुरुचिस सुनितिस वंदुनि भेटुनि निववी अंगें ॥
कीं आलें तापहरत्व श्रीमुनिभगवत्पदसंगें ॥ ७५ ॥
सादर सुरुचि निरखि दिसलें न तदानन सा महिने तें ॥
ध्रुव मानिं ह्मणे अशा पदवीस न दान न साम हि नेतें ॥ ७६ ॥
विरहद होउनि योगद झाला त्या यादा अर्णव तो ॥
भगवज्जनसंगज परमोत्सव सांग कसा वर्णवतो ॥ ७७ ॥
पुरजन न वर्णवे वर्णवतो त्याचा तात कसा हो ॥
ध्रुव ह्मणतां चंद्र चकोर असे कीं घन चातक साहो ॥ ७८ ॥
नेला नगरीं तो ध्रुव गाजत वाजत मिरवित तातें ॥
माथां तत्कीर्तिं वितानैतें त्रिभुवन मिरवि ततैतें ॥ ७९ ॥
वर्णिति अत्यद्भुत भाग्य सदा सुरपन्नग राजाचें ॥
अमृताचे वर्षतसे निववी यश तन्नगरा ज्याचें ॥ ८० ॥
योग्य दशा पुत्राची राज्या त्यागा आपुलि पाहे ॥
मग भगवद्भक्तीं सत्पात्रीं राजा स्वश्री वाहे ॥ ८१ ॥
कृतकृत्य चि नृप झाला रत भगवंतीं सुत पाहूनीं ॥
गेलातपोवना कीं अधिक न अंतीं सुतपाहूनि ॥ ८२ ॥
वाटेल कसें परम पद प्रद तप कविला सामान्य ॥
हें टाकुनि होय जडाचि नेणुनि सपैक विलासा मान्य ॥ ८३ ॥
पावावि ताताच्या प्रकृतीचें मानस जेंवि सराला ॥
तें विसरविं हंसकुळाकरवी मानस जेंवि सराला ॥ ८४ ॥
तो उत्तम मृगयेतें गेला तेथें वधिला यक्षें ॥
व्हायाचें तें होय चि कोणें भावि चुकाविलें दक्षें ॥ ८५ ॥
गेहीं सुतशोक परम दुःसह ह्मणूनि सुरुचि ती गहनीं ॥
शिरली सद्यः स्वतनुवियोगें व्हाया सुख दवदहनीं ॥ ८६ ॥
क्षोभे ध्रुव बहु ज्याच्या चक्रध्वनिनें अरि तापावे ॥
त्या चढुनि रथीं यक्षपुरा षढहितमदहारिता पावे ॥ ८७ ॥
आले त्रयोदशायुत धावुनि गुह्यक राक्षस यक्ष ॥
तींतीं बाणांनीं एकैका विंधी ध्रुव रणदक्ष ॥ ८८ ॥
एकें एकें सा सा ऐसे त्यांहीं शर बहु लक्ष ॥
पाठविले तेव्हां ध्रुव झाला दवदहन चि ते कक्ष ॥ ८९ ॥
प्रकट करिति बहु दुःसह जाणुनि यातें ते परसाया ॥

---

१ जळचर. २ समुद्र. ३ छत. ४ विस्तृत. ५ गोडी रहित. ६ चतुर. ७ गवत.

नारायणास्त्र योजी जें ध्रुव भ्याल्या त्या परसा या ॥ ९० ॥
गुह्यकपुर मर्दुनि ध्रुवानें मर्दाया अलकेला ॥
त्या राक्षसगुह्यकयक्षांच्या पति वरि ही चल केला ॥ ९१ ॥
तेव्हां त्याचा त्यासि पितामह मनु भेटुनिया वारि ॥
तत्क्षोभा शमवि सदुक्त दवा घनमुक्त जसें वारि ॥ ९२ ॥
एकाच्या अपराधें केला बहुतांचा घात कसा ॥
तूं प्रभुपदनखचंद्रामृतरस पीतां कीं चातकसा ॥ ९३ ॥
न क्षोभाया करि तो अंजलि ईश्वरबंधु प्रति मी ॥
त्या मेघें वर्षावें या ममवंशीं अधुप्रीतिमी ॥ ९४ ॥
हरिभिन्न असे ज्याला कोणी जाता न वदे हर तो ॥
न क्षोभो तद्भक्तजनाच्या भजनीं तव देह रतो ॥ ९५ ॥
निजपौत्रातें स्वायंभुव मनु सांगुनि ऐसें गेला ॥
ध्रुवभूपें चापन्यास करुनि अंजळि हरासि केला ॥ ९६ ॥
शिवसख हि तया दर्शन नेउनि पाहुनि हर्षें डोले ॥
लोलेक्षण तद्रूपीं होउन बहु मधुर असें बोले ॥ ९७ ॥
साधो प्रसन्न झालों वदला जें स्वायंभूमनु तें ॥
जनुतें सफळ कराया केलें मान्य तुवां सुजनंनुतें ॥ ९८ ॥
यक्षनिमित्त चि उत्तमनिधनीं यक्षवधीं तूं हि तसा ॥
काळाचें तें करणें राजा तो चि अहितेंसाहि तसा ॥ ९९ ॥
बा ध्रुवराजा मजपासीं त्या अभिमत वर मागावा ॥
हारिभक्ता तव महिमा व्हाया शुचिता परमा गावा ॥ १०० ॥
ध्रुव हें मागे मज शंभुभजकमुकुटमणे वर दे हा ॥
मन्मतिस म्हणो स्वपदीं जेंवि श्रीस म्हणे देव रहा ॥ १०१ ॥
तो धनप तथास्तु असें वदला मग अंतर्हित झाला ॥
या परिस पाहुनि नय सुयश ध्रुव निजनगरा आला ॥ १०२ ॥
षटत्रिंशद्वर्षसहस्र स्त्र प्रकृतीस सुख प्राज्य ॥
देउनि मग उत्कल नामक निज तनुजातें दे राज्य ॥ १०३ ॥
श्रीबदरिकाश्रमीं ध्रुव जाऊनि हरितें चिंतित राहे ॥
नंदसुनंदप्रभुचे पार्षद आले त्यांतें पाहे ॥ १०४ ॥

---

१ कुबेरपुरी. २ आड बिहिरे. ३ सुजनांनीं स्तविलेला. ४ दुःख सहन करणारा. ५ प्रजेला. ६ दूत.

त्यांहीं दिव्यविमानीं वाहुनि विष्णुपदा प्रति नेला ॥
ऐसा राजा ध्रुव जगदीशें उत्तमपदभाक् केला ॥ १०५ ॥
देवर्षि ह्मणे झाला बाळ हि धन्य सुनीतिसुत पहा ॥
प्रभु न ह्मणों दे दीना शिकउनि शीघ्र सुनीति सुतप हा ॥ १०६ ॥
राम दयाघन भक्तमयूरप्रियाहित सर्व हि करितो ॥
दर्शन देउनि जें बहु दुःसह तें तापत्रय हरितो ॥ १०७ ॥

समाप्त.

प्रश्नोत्तर-रत्न-माला.

श्रीशंकरभगवत्पदरचित प्रश्नोत्तराख्य मणिमाला ।
प्राकृत शब्दगुणीं मी रचितों बुध हो परंतु प्रतिपाला ॥ १ ॥
कंठींच असों द्या हो हे मणिमाला अलभ्य परि साची ।
प्रेमें सुलभचि रसिकां कीर्ति इणें जिंकिली च परिसाची ॥ २ ॥
प्रश्नोत्तरमणिमाला हे केवळ होय हो सुधाधारा ।
खळ राहुलाचि न जिरे त्यांस जिरे भजति जे बुधाधारा ॥ ३ ॥
श्रीशंकरें दिली हे भजकां रसिकांसि कामदा कपिला ।
श्रीरामें जसि गाया प्याया निज कीर्ति त्या महाकपिलों ॥ ४ ॥
कोण न शोभे विमल प्रश्नोत्तररत्नमालिकाधारी ।
दृष्टा दृष्टार्थांचा स्वसाधनीं जो सुजाण संसारीं ॥ ५ ॥
सच्छिष्य बोधरीती करुनि श्रीशंकरें दयानिधिनें ।
ग्राह्याग्राह्य पदार्थ स्पष्ट चि केले असे अशा विधिनें ॥ ६ ॥
स्वामी काय ग्राह्य स्वमुखें सांगा करा दया पूर्ण ।
शिष्या स्वीकारावें गुरुवचन प्रणतिपूर्व अति तूर्ण ॥ ७ ॥
काय त्यागावें तें स्वामी सांगा अजाणत्यास मज ॥
शिष्या अकार्य सारें टाकावें हें मनीं बरें समज ॥ ८ ॥
स्वामी कोण गुरू हें सांगा होईन संशयान्मुक्त ॥
शिष्या जो तत्त्वज्ञ प्राणिहिता कारणें सदोद्युक्त ॥ ९ ॥

---

१ हाय. २ शब्दरूपी दोन्यांत. ३ ज्ञान्यांचा आश्रय. ४ कामधेनु. ५ मारुतिला. ६ दृष्टादृष्टार्थांच्या साधनिं जो तो चि कुशळ संसारीं असाही पाठ आहे. ७ रीतीनें. ८ नमस्कारपूर्वक. ९ सत्वर.

अनुक्रमणिका

सत्वर काय करावें स्वामी तुमचा चि बोल मज वेद ॥
वत्सा शीघ्र करावा ज्ञानें संसार-संतति-च्छेद ॥ १० ॥
स्वामी मोक्ष तरूचें बीज कथावें तुम्हीं मुखोदक जें ॥
शिष्या साधो आयिक अति शुद्ध ज्ञान आणि सत्क्रिय जें ॥ ११ ॥
पांथेय[10] काय मार्गीं सांगा तुमचेंचि वाक्य बहु पथ्य[11] ॥
शिष्या धर्म सिदोरी फार बरी हें चि जाण तूं तथ्य ॥ १२ ॥
शिष्याज्ञानतमोर्का[12] गुरुराया कोण शुद्ध या लोकीं ॥
शिष्या ज्याचें मानस निर्मळ लोकत्रयांत शुचि[13] तो कीं ॥ १३ ॥
पंडित कोण स्वामी छात्रें[14] जनाच्या अनंतसुखहेतो[15] ॥
शिष्या सद्बुद्धिसुधाकलशा जेथें विवेक राहे तो ॥ १४ ॥
हाळाहळा परिस ही दारुण विष कोणतें आजि स्वामी ॥
अपमानिलें गुरूतें वत्सा तें गरळ जाणतों आम्हीं ॥ १५ ॥
स्वामी कारुण्यनिधे संसारीं सार काय सांगावें ॥
गुरुराया चिंतामणिचरणा ऐसें तुला न कां गावें ॥ १६ ॥
बारंवार हुडकितां हें चि मनुष्यांत सार आढळलें ॥
शिष्या जें जन्म क्षण न त्यजुनी स्वपरहितपदा* ढळलें ॥ १७ ॥
मद्या परि मोहप्रद काय स्वामी दया करूनि सदा ॥
शिष्या पुत्रकलत्रीं[16] सुरेहुनि स्नेह दे अपार मदा ॥ १८ ॥
तस्कर कोण स्वामी वत्सा जे विषय दस्यु[17] ते जाण ॥
कोण भयाची वल्ली शिष्या तृष्णा चि रे तुझी आण ॥ १९ ॥
स्वामी वैरी कोण छात्रा[18] तो शत्रु जो अनुद्योग[19] ॥
ज्या उद्योगाभावें[20] पावति विलयासि सर्व सुखभोग ॥ २० ॥
स्वामी कोणापासुनि भय लोकीं फार पावती प्राणी ॥
शिष्या मरणापासुनि भय पावति सर्व ही खरी वाणी ॥ २१ ॥
जात्यंधाहूनि अधिक कोण कथा जी गुरो तुझी ज्ञानी ॥
शिष्या अंधापरिस हि कामी बहु अंध हें मनीं मानीं ॥ २२ ॥
स्वामी शूर ह्मणावें कोणाला हें मला तुम्ही बोधा ॥
शिष्या स्त्रीनेत्रशरें पावेना जो व्यथेसि तो योधा ॥ २३ ॥
स्वामी कर्णांजलिनीं सेवाया काय हो सुधे[21] सारें ॥

---

१० शिदोरी. ११ हितकारक. १२ शिष्याचें अज्ञान हाच अंधःकार त्याचा नाश करण्याविषयीं सूर्य. १३ शुद्ध. १४ शिष्य. १५ कारण. * पथा असाही पाठ आहे. १६ स्त्री. १७ चोर. १८ शिष्य. १९ आळस. २० उद्योगाचा अभाव. २१ अमृतासारखें.

सत्यभामा-विनोद.

अंगुल्या कः कपाटं प्रहरति ? कुटिले ! माधवः किं वसंतो ? ।
नो चक्री किं कुलालो[1] ? न हि धरणिधरः किं द्विजिव्हः फणींद्रः ॥
नाहं घोराहिमर्दी किमपि खगेपति[2] ? नो हरिः किं कपींद्रो ?
इत्येवं सत्यभामाप्रतिवचनजितः पातु वः पद्मनाभः ॥ १ ॥
येतां देखोनी सद्मा[3] यदु-कुल-तिलका सत्यभामा विनोदें ।
दे[4]वोनी द्वार तेव्हां समरसलिलया लागिं ठाके प्रमोदें ॥
कृष्णें बोटें क[5]पाट-प्रहरण करितां बोलिली सानुरागें ।
द्वारातें अंगुलीनें प्रहरण करिशी कोण तूं सत्य सांगे ॥ २ ॥

हरि म्हण कपटी हो ऐक तूं सत्यभामे ।
भ्रम तुज बहु आहे भूलशी देह धर्मे ॥
अभिनव अभिमानें नेणशी कोण मातें ।
भव-नट नटला जो माधवो नाम ज्यातें ॥ ३ ॥

बाला सत्रा[6]जिताची पुनरपि पुसते माधवो कोणता तूं ।
कंद[7]र्पाचा सखा जो कुसुमनिधि कृती क्षांतिला कीं वसंतू ॥
हा काळो शार[8]देचा सुख करि सकळां नाहिं गेला हिमंतू[9] ।
येथें येणें अकाळीं अवचित घडलें सांग पां कोण हेतू ॥ ४ ॥
ऐसें प्राण-प्रियेचें वचन परिसतां बोलिला कृष्णनाथ ।
जो कां लीलाविलासी निज-जन सुख दे इंदिरां[10]-प्राणकांत ॥
मुग्धे वैद[11]ग्ध्य सोडीं म्हणसि मज झणी पुष्प-छंदें वसंत ।
लोकां प्रख्यात चक्री खल-दळ समरीं जाणिजे तो चि कांत ॥ ५ ॥

श्रवण करुनि सत्या वाक्य विश्वंभराचें ।
म्हणसि कवण चक्री होसि गा कोण मातें ॥
घडिशी बहु घटातें काय होशी कुलाल[12] ।
मज तंव तुजशीं गा कार्य नाहीं च चाल ॥ ६ ॥
अमृत मधुर तीचें वाक्य कृष्णासि वाटे ।
पुनरपि वदताहे बोलसी कैंवि खोटें ॥

---

१. कुभार. २. गरुड. ३. गृह. ४. लावून. ५. दार. ६. सत्यभामेच्या बापाचें नांव ७. मदन. ८. शरदृतु. ९. हेमंतऋतु. १०. लक्ष्मी. ११. शहाणपण. १२. कुंभार.

झणि ह्मणसि कुलाला रूसणें कोण कैसें ।
धरणिधर असा जो जाण मी तो चि ऐसें ॥ ७ ॥
यदुपति वचनांतीं बोलिली सत्यभामा ।
धरणिधर असा जो सांग तूं कोण आम्हां ॥
अगुण सगुण बोली पावला द्वैत जिव्हा ।
फणिधरवर शेषो येथ आलासि केव्हां ॥ ८ ॥
लक्ष्मी-कांत वदे तियेसि पुढती नोहे प्रिये मी फणी ।
चातुर्यो बहु वाटतें ह्मणउनी हे आमची साजणी ॥
आह्मी घोर-फणींद्र-मर्दन जगीं प्रख्यात हें बोलणें ।
जिव्हा एक चि आमुतें शरण जो आला तया पाळणें ॥ ९ ॥
यदुपति-मुख-चंद्रीं चांद्रिका वाक्य पाहे ।
श्रवणपुट-चकोरां सेवितां तृप्ति नोहे ॥
म्हणउनि पुसताहे कोण तूं सर्प-हंता ।
खगपति विनतेचा पुत्र पीयूषहर्ता ॥ १० ॥
गोपी-वल्लभ मागुती रमणितें बोले प्रिये! धन्य तूं ।
जो कां सौभाग्य-वैभवो (?) मज सवें नाना परी हास्य तूं ॥
नोहें मी खगराज गे भव हरी जाणें प्रिये! सत्य तूं ।
ऐसें देवकि-नंदनू सुवचनीं सत्येप्रती बोल तूं ॥ ११
पद्माक्षी पुसती हरी कवण तूं त्वद्दास वृक्षावरी ।
होसी वानर तूं तरी झडकरी जाईं वनाभीतरीं ॥
जो देवां श्रुति-स्मृतींस न कळे जो योगियां नातळे ।
फीटे जेथ परात्परा वृति तया लक्षासि जो नातळे ॥ १२ ॥
पद्माक्षी हरिपाद-सेवन करी श्रीशंभु-तीर्थावरी ।
त्या मागें हरिशीं विलास करितां तो हासत श्रीहरी ॥
श्रीकृष्णा-मुकुंद-पाद-रज हे देखावया उत्सुक ।
उद्घाटोनि कपाट कृष्ण-चरणीं ठेवीतसे मस्तक* ॥ १३ ॥

समाप्त.

---

१. गरुडमाता. २. अमृत. ३. गरुड. * हें प्रकरण वामनपंडिताच्या नांवावर आमचेकडे आलें आहे, परंतु हें वामनकृत नव्हे असें आम्हांस वाटतें.

द्वितीय सुदाम चरित्र.

मंगल-प्रद समस्त मंगला । कीर्ति-हार हरिचा धरूं गळां ॥
जो कृपा-घन सुदाम-चातका । वर्षला हरि दरिद्र चातका ॥ १ ॥
वृथा गोष्टि ही बोलतां काय वाचा । पुराण-श्रुतीची अभिप्राय-वाचा ॥
वदा वाग्मनें कृष्ण सर्वार्थ थोरे । तरी भक्ति-संपन्न सर्वार्थ तारे ॥ २
परीस चिंतामणि सिंधु काचा । कोळ्यावधी कोंठडिया फुकाच्या ॥
हा त्या तरी तो हरि-नाम बा गा । कल्प-द्रुमाचा जरि होय बागा ३
अद्यासिनें वर्जित जो सुदामा । दृष्टी न पाहे परि एक दामा ॥
चित्तीं हरीचीं दृढ पाद-पद्में । धरीं बरीं मानुनि सौख्य-सद्में ॥ ४ ॥
जाया सुशीला पति मानसाची । पतिव्रता केवळ शुद्ध साची ॥
उपाय नाहीं जरि जीवनासी । तरी न वांचे पति-सेवनासी ॥ ५

ह्मणे जाया जाया उशिर ह्मणि जाया तुह्मि करा ।
ह्मणी लाजा लाजा तुज न हरिला गात चि भजा ॥
ह्मणा दाता त्राता तुज विण अनाथास न दुजा ।
चला मागा भागा मग हि हरिला जाउनि भजा ॥ ६

हरि-जना उदरार्थिक कामना । परि न वाटतसे बरवी मना ॥
गृहिणि आग्रह फार करीतसे । द्विज ह्मणोनि हरि प्रति जातसे ॥ ७
स्वभार्ये पुढें विप्र बोले सुवाणी । ह्मणे त्यास भेटूं कसा रिक्त[3]-पाणी ॥
फिरे चार-पांचा गृहीं होय कष्टी । मिळाले प्रयत्नें फवे चार मुष्टी ॥ ८
बांधावया स्वपदरीं जंव विप्र पाहे । तों ठाव देखत स्वर्वांस सछिद्र पाहे ॥
तों चौघडी करूनि बांधियले स्त्रियेनें । जातो हरीजवळि पाहि न तो दयेनें ॥९॥
धन्य आजि हरि-दर्शन-जोडी । रुक्मिणीसहित पाहिन जोडी ॥
पारणें मजकडे नयनांचें । हें चि चिंतनिं निरामय नाचे ॥ १०

तो मोक्षदायक पुरी द्विजवर्य पाहे ।
शोभे सुरेंद्र-नगरी प्रति- इंद्र पाहे ॥
वैकुंठ-नाथ हरि आपण नांदताहे ।
ध्यानीं द्विजेंद्र सुख मानुनि नांदताहे ॥ ११ ॥

---

१. वृक्ष २. गृह. ३. रिकाम्या हातीं. ४. वस्त्र.

दोखिलें हरिचिया सदनासी । पाहतां परम सौख्य मनासी ॥
स्वस्थ चालत निवारण नाहीं । भाग्य हें न करवे गणना ही ॥ १२ ॥
दूरूनि देखत असे हरि तो सुदामा ।
आला च कीं ह्मणतसे प्रिय हा चि आह्मां ॥
धांवोनियां झडकरी हृदयीं धरूनी ।
प्रेमाश्रु-बिंदु गळती उभयां वरूनी ॥ १३
वंद्य जो सनकादिक नंदना । तो निघे द्विज-पदाब्ज-वंदना ॥
हस्तकें धरूनि आदरें वरी । बैसवी द्विज निजासनावरी ॥ १४ ॥
दिव्य हंस-तुलिका मृदु भारी । बैसवूनि निज भक्त उभारी ॥
आणवूनि बहु शीतल वारी । क्षालुनी पद पथ-श्रम वारी ॥ १५ ॥
दिव्य चंदन तनूसि चार्चिलें । आदरें द्विजवरासि अर्चिलें ॥
हार कल्प-तरूच्या सुमनांचे । अर्पि जेंवि निज सौख्य मनाचे ॥ १६ ॥
अन्न षड्रस सुधेहुनि गोडी । ब्राह्मणा प्रथम हे बहु गोडी ॥
रुक्मिणी परम सावध वाढी । दाखवी पतिस आदर-वाढी ॥ १७ ॥
बैसका द्विजवरासि पलंगीं । वीटिका सहित कात-लवंगी ॥
श्रीहरी परम सादर देतो । सज्जनासि पदवी निज दे तो ॥ १ ॥
भेटि हे परम दुर्लभ तूझी। सांग कीं कुशल होइ न माझी ॥
अंतरीं च नमिलें मज जीणें । भेटि काय दिधलें मज तीणें ॥ १९ ॥
लज्जा-डोहीं विप्र चित्तांत पोहे । कैसे देऊं भाग्यवंतास पोहे ॥
तों देखीलें ग्रंथिसी कृष्णनाथें । भावार्थें घे दीधलें जें अनाथें ॥ २० ॥
धाडिलें ह्मणुनि वाट पाहतों । अर्पिशी ह्मणउनी च राहतों ॥
विप्र तो निज कुचेल ओढतो । श्रीपती त्वरित गांठ सोडतो ॥ २१ ॥
पत्र पुष्प फल तोय भक्तिनें । अर्पितां परम तृप्ति भक्ति ने ॥
ते फवे त्रिभुवनेश्वरें मुखीं । घालितां निज कुचेल तो सुखी ॥ २२ ॥
एकदा स्वमुखें मुष्टि हि ओतिली । मागुती मुष्टि हि भरोनि घेतली ॥
रुक्मिणीनि मग हात हि घातला । आपुला मग बिभाग हि घेतला ॥ २३
कृष्णाची वनिता पयोनिधि-सुता सादृश्य सालंकृता ।
विद्युत्सन्निभ अंबरीं परिवृता चंद्रानना सस्मिता ॥
आश्चर्यांबुनिधींत पोहति मुनी कीं पाहती ब्राह्मण ।
यांचे भाग्य अगम्य ज्यास भजतो सर्वेश नारायण ॥ २४ ॥

---

५. हंसाचे परांची गादी. २. उदक. ३. विडी (पट्टी). ४. विड्याचे पानांची. ५. फाळकें (वाईट) वस्त्र. ६. सदृश. ७. वस्त्र.

सद्य हंस-तुलिका सुकुमारा । ठाव तेथ न दिसे सकुमारा ॥
ब्राह्मणा निजसुखासन देतो । बाळ-मित्र कथेनें हि वदे तो ॥ २५ ॥
म्हणे आम्ही तुंह्मी गुरु-सदनिं अभ्यास करितां ।
कथा झाली कैशी वनिं उपवनामाजि फिरतां ॥
तुम्हां आम्हां धाडी गुरु[1]-गृहिणि काष्टांस्तव वनीं ॥
निशा झाली तेथें तम निबिड अदृश्य अवनी[2] ॥ २६ ॥
पर्जन्य वृष्टि अति घोर तया च काळीं ।
दिङ् मोह नेत्र-युगळीं अतिरात्रिकाळीं ॥
[3]शीतें प्रकंप सुटला परिहार नाहीं ।
कें निस्तरेल भय वाटतसे मना ही ॥ २७ ॥
उभय-वर्ग-मनीं गुरु हीमनी । परम संकट पावतसे तिन्ही ॥
करिल संकट मित्र निवारण । ह्मणुनि पाहतसों तम दारुण ॥ २८ ॥
झाला ह्मणे गुरु अकल्पित घात मोठा ।
झाल्या जडा अपयशें अपकीर्ति-मोटा[4] ॥
प्राणाहुनी मदिय आवडता मनासी ।
कां धाडिलें तयांस मूर्खपणें वनासी ॥ २९ ॥
सांदीपनी[5] गुरु विचारुनियां मनासी ।
घेवोनि शिष्य-समुदाय निघे वनासी ॥
तों भेटलों उभय अंतरिं हर्ष मोठा ।
झाला; हळू उतरल्या अपकीर्ति-मोटा ॥ ३० ॥
जावोनि धर्म[6]-सदनीं गुरु-पुत्र मागे ।
होता बुडोनि मृत जो बहु काळ मागें ॥
आणूनि देउनि मनोरथ पूर्ण केला ।
जो मानसीं बहुत काळ असे भुकेला ॥ ३१ ॥
हे च म्यां उचित काळ दक्षिणा । कल्पुनी मग करूनि प्रदक्षिणा ॥
वंदुनी मग गृहासि पातलों । त्यावरी स्वसदनीं च राहिलों ॥ ३२ ॥
रातलों पर बहू दिवसांचा । होतसे स्वमनिं आठव साचा ॥
हें अपूर्व न गमे मुनिवर्या । कृष्ण पाद-रज-तत्पर आर्या ॥ ३३ ॥
कर्मै अनंत दृढ बद्ध अनंत जाती ।
कर्मानुरूप नियमी जन रे थ जाती ॥

---

१. गुरुपत्नी. २ भूमि. ३ थंडी. ४ पाण्याची मोट. ५ कृष्णाच्या गुरूचें नांव. ६ यम-गृह.

ते काळिंच्या हरि वदे न अपूर्व गोष्टी ।
हो त्या मुखीं प्रकट त्या सहजें चि ओष्टीं ॥ ३४ ॥
ह्मणे हरी जें कथिलें तुला म्यां । ठाऊक आहे तुजला सुदाम्या ॥
कुटुंब माझें तुजलागिं ठावें । यांतून कैसें मन हें उठावें ॥ ३५
यांच्या पोषण तोषणाविण दुजा धंदा नसे बा मला ।
जें उत्पन्न सर्व च तें न असतें हें ही कळावें तुला ॥
जें जें कृत्य तयासि आपण विणें नाहीं दुजा सोयरा ।
मी जाणें दुसरा हि जो अनुभवी तो शद्ब मानीं खरा ॥ ३६ ॥
मागेल तें हि कळलें धन धान्य कांहीं ।
देईन दुर्लभ सुरेंद्र अजादिकां ही ॥
या कारणें द्विजवरा पुसिलें च नाहीं ।
देणार वैभव अगोचर[1] जें मना ही ॥ ३७
सुदामयाच्या हरि आशयाला । जाणोनि कांहीं न वदे तयाला ॥
हरी च या तो वचनामृतानें । झाला जसा स्तन्य पिऊन तानें ॥ ३८ ॥
गोमतीस करि मज्जन संध्या । आपुल्या चि मग घेउनि विंध्या ॥
श्रीपती प्रति निरोप चि घेतो । श्रीपतीं मग निरोप हि दे तो ॥ ३९ ॥
सुदामा स्वचित्तीं विचारूनि पाहे । ह्मणे रिक्त[2] हस्तें चि जातों त्रपा[3] हे ॥
परी श्रीहरीची दया पूर्ण मातें । न शीवों दिलें द्रव्यलोभा तमातें ॥ ४०
बोलाविला जवळि तो मग विश्वकर्मा ।
आज्ञा करी हरि ह्मणे निज शिल्पकर्मा ॥
वेगीं उभारुनि बरी नगरी करावी ।
संपत्तिनें परम दुर्लभ ती भरावी । ४१
होतां आज्ञा हरीची अभिनव नगरी निर्मिली भासमान[4] ।
नाहीं जोडी त्रिलोकीं अणु मरि न पवे स्वर्ग-शोभा समान ॥
ऐशीं चित्रें विचित्रें मणिमय विविधें हाट[5] भांडारें[6] नाना ।
लोकां आनंद मोठा हरि-गुण नटती गायकांच्या तनाना ॥ ४२ ॥
त्यामाजि एक गृह थोर सुदामयाचें ।
जें राज-मंदिर निरूपम भाग्य याचें ॥
रत्नें अमूल्य बहु हाटकसांडे तेजें ॥
दूरूनि त्या लकलकी रवि-रश्मि[7]-तेजें ४३ ॥

---

१ अतर्क्य. २ रिकामा. ३ लज्जा. ४ शोभायमान. ५ बाजार. ६ द्रव्यकोश. ७ किरण.

अनुक्रमणिका

अनंत देणें कमला-पतीचें । तेथें किती वर्णन संपदेचें ॥
सुदामया जात असे अगारा । झाला पुढें एकसरें नगारा ॥ ४४ ॥
तों देखिली एकसरें पुरी ते । आश्चर्य वाटे मन जें करीतें ॥
तों देखिले लोक हि पूर-वासी । आले पुढें ते नृप-आज्ञवासी ॥ ४५ ॥

जी ही कोण पुरी सुदाम-नगरी राजा सुदामा भला ।
होता भिक्षुक हे खरें पर तया श्रीकृष्णजी तुष्टला ॥
त्याला काय दिलें मुठी न पृथुका ब्रम्हण्य-भावें तया ।
अर्पा अल्प हि आदरें तरि करी संपूर्ण भावें तया ॥ ४६ ॥

आमात्य मंगल-तुरें सह सर्व येती । राजा अलंकृत सुखासनिं बैसविती ॥
आरूढतां नृपति आसनिं त्या करीती । केलें तसें च अभिवंदन राजनीती ४७
कोशादि वास हय-वारण-रत्नशाला । पाकालयादि विविधा अठरा विशाला ॥
सौभाग्य-पूर्ण परिचारक दास दाशी । न्यूनत्व एकाचि उणें अमित-प्रदासी ४८
येऊनि त्या स्वभवनीं द्विजराज पाहे । आश्चर्य मानुनि म्हणे हरिची कृपा हे ।
नीराजना करि मुख स्मित-युक्त राणी । स्वामीस वंदन म्हणे मधुर स्ववाणी ४९

हा कृपाघन हरी अवधारा । वर्षला निज कृपा-रस-धारा ॥
तो म्हणे द्विज खरें च बरा हा । भाव तच्चरणिं ठेवुनि राहा ॥ ५० ॥

भक्ती न मुक्ति अशि भक्ति सुदामयाची ।
पाहा विचित्र करणी करुणालयाची ॥
वर्णून आदर बरा बरवा मनाचा ।
हा विश्वनाथ निज किंकर वामनाचा ॥ ५१ ॥

समाप्त.

जल-क्रीडा.

नमन करुनि आधीं सद्गुरु श्रीहरीतें ॥
कथिन चरित गोपी-गर्व-चोरी हरी तें ॥
कळवि भजन ऐसें तें भवाब्धींत तारी ।
पशुप-वधु-जनातें त्या कलिंदींत तारी ॥ १ ॥

---

१ कृष्ण. २ गृह. ३ वाद्यें. ४ सेवक. ५ आरती. ६ हास्यमुख. ७ करुणागृह. ८ सेवक, ९ उदक. १० यमुना नदी.

अनुक्रमणिका

स्वजन ही जरि गर्व मनीं धरी। तरिच मित्रपणें हरि तो हरी ॥
उचलितां गिरि गोप बळें बळें। कळवि त्यांस हरी च बळें बळें ॥ २ ॥

वधू नीरों जातां हरि तिस हरी जाणुनि मनीं।
पहातां गर्वांतें सकळ व्रजिला खेळ तमनी ॥
नदीमध्यें नौकेवरि निज कुळीं स्वामि सरिता।
निगर्वा ह्या सख्या करुनि मग तो तारि वनिता ॥ ३ ॥

नीरानिमित्त यमुनेप्रति गोप-नारी। जातां सर्वे कडिस घेउनि पूतनारी ॥
नेला तिहीं न कळतां जननीस जेव्हां। केलें विचित्र हरीनें यमुनेंत तेव्हां ॥ ४
पावल्या जंव वधू यमुना-तिरीं। नाव देखिलि तिहीं बरवी निरीं ॥
इच्छिती वरि बसोनि फिरावया। यत्न कांहिं न चले चि धरावया ॥५॥
सांपडेल कसि नाव बसावया। यत्न त्या पुसति विश्व-विसावया ॥
कृष्ण बोलत असें किं मूढ हो। अर्भकासि प्रउढा पुसतां हो ॥ ६ ॥

आज्ञानत्व वधूंस दावि पर तो सर्वज्ञ त्याच्या मनीं।
आहे तें करणें परंतु वर तो बालत्व भावी जनीं ॥
चित्तीं तैसें चि तो ही धरुनि मग तो कृष्ण नावेस लक्षी।
ऐसें देखोनि तेव्हां स्वमनिं सकळा हर्षल्या त्या मृगाक्षी ॥७॥

कळुनि व्रज वधूंसी स्वामिचा स्नेह भारी।
त्वरित मरुत-नेटें चालवी नाव तीरीं ॥
चढति उडति नौके माजि घेऊनि कृष्णा।
न कळत जल मध्यें न्यावया फार तृष्णा ॥ ८ ॥

नेती नाव पुढां पुढां जरी हरी वारी जळा भीउनी।
जाणों कीं फिरावावयास म्हणती आणूं तिरीं नेउनी ॥
आज्ञा-भंग वधूंसि संग करितां तेणें हरी कोपला।
क्रोडे माजि अनर्थ थोर यमुने माझारि आरंभिला ॥ ९ ॥

सच्छिद्र नौका जळ आंत चाले। प्रचंड वातें बुडवूं सकेलें ॥
तों त्या जळा हाणिति पाद-घातें। आणूं पहाती तिरिं नाव हातें ॥ १०॥

निघत सलिलें नौके माजि अर्द्धास आलें।
वधुंसि कटिसि कृष्णा कंठपर्यंत झालें ॥
ह्मणति वधु बरें कीं आधिं गे आह्मि मेल्या।
सगुण मरण भेणें स्कंधिं वाहूं निमाल्या ॥ ११ ॥

---

१ स्त्रिया. २ उदक. ३ कृष्ण. ४ बालक. ५ मृगनयना. ६ वायु. ७ इच्छा. ८ नि-वारी. ९ आंत. १० पाणी.

निर्वहंतोद्य जानीमो नैपुण्यं वत्स तावकं ॥ ३२ ॥
अमृतं यदि भोक्तव्यं अनुमन्यामहेतरां ॥
संविजित्यैव तद्भोज्यं न निर्भज्येति नो मतिः ॥ ३३ ॥

तदाख्यातु भवानेवमथनोपायमादिष्टं नारायणेनेत्यनुयुंजानेषु दानवेषु यथाश्रुतमाख्याय पुरंदरः तमेव मंदरमुत्पाट्य सागरे निपातयितुमुत्साहयामास बलिं ततः कियदेतदुत्पाटनं नाम गिरेः विधमामो मुखमारुतेन विक्षिपामोंगुलिस्फोटेन समुद्धरामो वामहस्तेन संक्रामयामः सायकेनैकेन इति बलोत्सेकादुच्चावचं गर्जत्सु दानवेषु बलिरिदमवादीत् हंत कथमर्भकाइव यूयमकृतज्ञाइव निरंकुशं प्रतिजानीध्वे ।

विंशत्यापि भुजैः पुरा गिरिवरं विक्षोभयन्छूलिनः
पादांगुष्ठनखाग्रयंत्रणदलद्दोः संधिभेदश्चिरं ॥
क्रोशक्रोशमवाप वार्षिकनिशामंडूकवद्यः श्रमं
युष्माभिः श्रुतिगोचरं न गमितः शंके स लंकेश्वरः ॥ ३४ ॥

अपि द्रष्टुमशक्यो यः सिद्धैरपि महर्षिभिः ॥
विना शंभोः प्रसादेन कथमुत्पाटयेम तं ॥ ३५ ॥

तदद्य वयं सर्वे प्रपद्य भगवंतमुमाकांतं प्रसाद्य वाङ्मनःकायैः प्रार्थयेमहि प्रार्थनीयमिति । ततः साधु साध्वित्यभिनंद्यमाना भार्गवांगिरसाभ्यामन्योन्यकृतसंविदो देवासुराः प्रतिपद्य मंदरं शैलं प्रणिधाय मनांसि वर्तमानाः कठोरे तपसि वाग्भिरस्तुवन्नित्थमंबिकारमणं ।

युगविगमोन्मिषद्विषमलोचनकोणपत-
द्धुतवहविस्फुलिंगहुतसर्वजगद्धविषे ॥
अचलधनुर्धराय हरिणांकशिखामणये
विजयजयैकहेतुविशिखाय नमो भवते ॥ ३६ ॥

शिवं ध्यायस्यंतः सकलजगतां यच्छसि शिवं
शिवोसि त्वं नाम्ना ननु शिवतरश्चासि विदितः ॥
शिवार्थी जंतुस्तच्छिवमखिलभावेन भगवन्
भवंतं हित्वान्यं शरणयतु कं न्यायशरणः ॥ ३७ ॥

तदिदानीम् ।

मंदिरं क्षालयंतस्ते मंदरं दुग्धसागरे ॥
अमृतं लब्धुमिच्छामस्तद्भवाननुमन्यतां ॥ ३८ ॥

इति ततस्तथा कुरुतेति घनस्तनितगंभीरया गिरा गगनसंभवया संतोषिताः

संतोऽसुराः सुराश्च समनह्यन् ।

विनिघ्नंतः पादैरथ विचलयंतः करतलै-
रुदस्यंतो दंडैरुपरि च किरंतस्तामिषुभिः ॥
निषेदुः श्रांतास्ते यदपि च विषेदुर्दनुभुवो
निमित्तं दुष्टं तन्निखिलमुशना तेषु जगृहे ॥ ३९ ॥

अथ प्रतीक्ष्यमाणश्चरलग्नमाचार्यो दिवौकसां संवर्तोचितं रूपमालंब्य सर्वतो वाहीति संदिदेश गंधवहं ।

अथ दिवसावसानइव पद्मभुवः पवनः
स्वयमकृतक्षणादिव विदिक्षु च दिक्षु चरन् ॥
अलघुविघूर्णितार्णवसमुक्षितक्ष्माक्षितल-
क्षितिवलयार्द्रताशिथिलमूलमहार्यकुलं ॥ ४० ॥
स्तोकस्तोकप्रचलदनिलग्रासदुर्भिक्षखेदैः
कालं कालं कथमपि चिरं यापयां चक्रिरे ये ॥
आकंठं ते पपुरिममविच्छिन्नधारं समीरं
प्राप्ताः शंभोरुपकरणतां पन्नगस्तं नगाग्रे ॥ ४१ ॥

अथ तमदृष्टचरं वेगमनलसारथेरभिनंदतइव मंदरस्यालक्ष्यत मनागिव शिरःकंपः ।

चकंपे हंतायं गिरिरनुचकंपे पुरहरो
जहीतेदं क्लैब्यं जहित च वृथावस्थितमिदं ॥
इति स्वेन स्वेन व्यवसितधियः काश्यपसुताः
समेता गर्जंतः सपदि चलयामासुरचलं ॥ ४२ ॥

तदिदानीं च ।

निष्पतद्द्रुममुत्पतत्खगमद्भुतस्खलदश्मभू-
झर्झरस्रुतनिर्झरांबुझलझ्झलारंबुभैरवं ॥
गर्भगह्वरनिर्भरभ्रमदुद्भटानिलपूरित-
कंदरंतरकंदरं किल मंदरं ददृशुर्जनाः ॥ ४३ ॥

गर्जंतश्च ते तदनु पर्जन्याइव गणयंतश्च करगतमिव कार्यमशेषं पूर्वतो दिक्पतीन् दक्षिणतो देवानपरान् पश्चिमतो बाणं सहस्रबाहुमुत्तरतो महासुरानितरानपि विभज्य विनियुंजानाः खाते परितः परिखावलयामिव मूलगर्ते कराचलान् निदधानाः परित्यजंतः प्रहरणानि परिहरंतोंगुलीयकानि बध्नंतः कटितटेषूत्तरीयाणि समारोपयंतः कंकणान्यंगदस्थानमुपवीतयंतो नीवीतलंबीनि हारम-

---

१ सज्जा नं भू बुः

बलानि उद्बोधयंतः परस्परमसकृदपि समं निदधत करांचलात् समुत्तंभयत समं विस्रंभयत समुच्छ्वसत समं निश्वसत समं कुरुत बलानि अपरथा विशीर्येयुः शिखराणि विनमेदयमेव मंदरः क्वापि चलेदपि ततो भद्रपीठं चंद्रापीडस्य समुद्विजेत दुहिता शैलराजस्य क्षुभ्येयुः प्रमथाः कुप्येदपि शैलादिश्चतुरंतया न गतइव भगवानंबिकारमणः चतुरतरमस्माभिर्वाहनीयः इति वादयत्सु वादित्राणि गंधर्वेषु गायंतीषु गणशः किन्नरीषु नृत्यंतीषु निर्जरवारकांतासु श्लाघमानेषु चारणेषु प्रयुंजानेष्वाशिषः परमर्षिषु वर्षत्सु दिव्यबलाहकेषु पुष्पवर्षाणि हरहरहरहरेति सारध्वनिभिरापूरयंतो विध्यंडमंडलमुन्नमयामासुरुर्वीधरं मंदरं ।

आपातालनिमग्नमूर्तीनि बलान्मूले समुन्मूलिते
शैलस्यास्य भुजंगराजनगरप्रासादशृंगायते ।
खेलंत्यः शतशः फणींद्रसुदृशः स्वच्छंदमात्रास्पदे
हव्यद्भिः प्रतिलेभिरे दिविचरैरक्लेशमप्रार्थितं ॥ ४४ ॥

अपि च ।

अभ्यर्णस्थलभाजि तत्र शिखराण्यामूलमुन्मीलिते
तत्क्षोभक्षुभिते च कांचनगिरौ किंचित्समाकुंचिते ।
विभ्रश्यद्दृढभित्तिविश्लथपुरद्वारं विशीर्णत्रुट
त्सौधोत्सेधविटंकसंघमजनि स्थानं सुराणां तदा ॥ ४५ ॥

समुद्धृत्य तमारसातलप्रविष्टमपि सद्यः समारोपितं कलममिव लीलया प्रस्थिता दुग्धार्णवं प्रति देवासुराः अशिथिलशिखरमप्रकंपितनितंबमखंडितगंडोपलमनुज्झितनिर्झरप्रवाहमस्फुटितपर्यंतरमभंजिततरुपुंजमनुत्खातलतावितानमस्पंदमृगवृंदमनुद्भ्रांतशकुंतमव्यापन्नपन्नगमवसन्नकिन्नरीगानमस्तब्धसिद्धचारणकोलाहलमविश्रांतगंधर्ववादित्रमनुपरुद्धतपोधनध्यानमानंदयंतो भगवंतमुमाकांतमवहंत मंदरं स च नीयमानः सर्वैरपि सुरासुरैरखिलभुवनाधारस्य पशुपतेरप्याधारतावलेपादिव पादैराचक्राम शिरांसि पर्वतानां परितः पतद्भिरच्छनिर्झरापदेशेन प्रत्यक्षमिव विचकार दिङ्मुखेषु यशांसि निर्मलानि आकाशएव नीयमाने तस्मिन्नधस्तनीषु दिव्यभूमिषु तासुतासु तपस्यंतस्तपोधनाः कतिचिदतिचकितः प्रायुंजत परमाशिषः परिपेठुः स्वस्त्ययनानि अजपन्नभयंकरमावर्तयंत मृत्युंजयमनुदध्युरापदुद्धरणमंबिकारमणमाशंसिरेच बलातिबलाभ्यामश्रमं दिविचराणां महाप्रकाशमणिगणाकीर्णस्य चलतः पथि संचरणादागत्य पार्श्वतलमध्वप्रतिरोधाददृश्य निलीयमानः पतिरपि त्विषां प्रदीपइव दिवाप्रवर्तितो भग्नतेजा ददृशे । अपिच पुनरश्लेशलेशमानापत्यासहकात्यायनीरुचिरान्प्रदेशान्पश्यंती विविधानि वस्तूनि परिपृच्छंती प्रणयिनमभीक्ष्णं प्रसन्नेन चेतसा स्थापयिष्यतोपि गिरिमनुजगृहे

देवासुराननुजगृहे उपेंद्रगृहे क्षीरसमुद्रे ।

उड्डीय स्वयमुत्पतन् गिरिरसौ वाचैव नेतुं क्षमो
भग्नस्कंधशिरोधरैर्दिविचरैरित्थं यदद्योह्यते ॥
एतत्पर्वतपक्षतिक्षतिकृतो मुखस्य दौष्कर्म्यमि-
त्यायस्ताः पथि पर्यभाषित [?] ते सर्वे सुपर्वेश्वरं ॥ ४६ ॥

अपि च ।

भग्नो यस्य दशाननः प्रचलने किंचित्सवृत्तः पुरा
शक्यं तस्य गिरेः कथं नयनमित्यस्ताविषुः साधवः ॥
अन्ये चक्षमिरे न तद्भवति का श्लाघात्र शाखामृगै-
रानीताश्च निपातिताश्च जलधौ शैलाः समूलाइति ॥ ४७ ॥

इत्थमतिभारभंगुराः सुरासुराः यावदासेदुरंतिकं दुग्धनिधेस्तावदुद्वेगः श्वेतद्वीपंसदामुज्जृंभत पश्यत पश्यत पर्यंते नीयमानं महागिरिं पातयिष्यते च नूनमत्रायमर्णवे परिप्लावयिष्यते च सनिःशेषमंतरीयं यदद्यैव सज्जीभवत समुत्तिष्ठत सर्वतोपि वेलामुच्छ्रयध्वं इति हंत केनेदमुत्प्रेक्षितं बकबंधकौशलं किंचिदपि चोछ्वसिति सा किंकरणीयमुछ्रितयापि वेलया तदारोक्ष्यामो वयमद्य वैकुंठमर्कमंडलं वा धाम त्रिधाम्नइति अनुचितमेतदालोचितमयुक्तं हि सेवकानपहाय भगवंतमन्यत्र गंतुमिति किमुच्यते भगवंतमपहायेति किं न विचारितं भगवानेव मंदरपातदर्शनकौतूहलव्याजेन प्रस्थातुकामो वर्तत इति कतिवारानेष पपात मंदरः कतिवाराभोदजृंभत सागरः कस्यापि ब्रह्मणः कल्पेन जानीमो विप्रवासमहो खल्वमीभिराधुनिकै र्बध्यामहे भागवतैरिति भवतु भवतु कथयंतो दृढमितोपि कवलिताः सरिद्भिः सागरैश्च महत्स्वायतनेषु महीगतेषु शार्ङ्गपाणेः कति न भवद्विधाः परमभागवताः तदास्यतामिहैव भवद्भिराधुनिकास्तु वयमज्ञातपारावाराः गोपायंतः क्वचिदात्मन गोविंदमेव निरंतरमसंदधीमहि इतिच विप्रविदितान्महावादान् पश्यतामसकृदुन्नम्योन्नम्य परिपृच्छतामागच्छतो वैमानिकान् परिभ्रमतामभितोपि कोलाहलेन महतापारिषदानामग्रणीः कुपितो विष्वक्सेनो बहिर्निर्गत्य परितोपि चक्षुः प्रसारयन् आनीयमानम भ्यर्णतएव मंदरमवधारयन् अनुपदमेव तस्य सिंधौ निपातनमपि विज्ञापयामास विनयेन विदितवेदितव्यमपि स्वधर्मइति विश्वंभरं ।

व्यत्यस्तकौस्तुभमवप्लुतवैजयंति विस्रंसमानकनकांबरलोभनीयं ॥
सद्यः फणींद्रशयनादुदतिष्ठदीशः कैलासशैलशिकरादिव कालमेघः ॥४८॥

आपि च ।

दिव्यैः पंचभिरायुधैः सविनयैराबद्धसेवाक्रम-

स्तत्कालोपनतैस्तपोधनगणैर्धन्यैर्वृतः कैरपि ॥
अभ्यर्णे वसतस्तदा खगपतेरालंब्य हस्तं शनै
र्विष्वक्सेननिवेद्यमान सरणिर्विश्वंभरो निर्ययौ ॥ ४९ ॥

अथ तमतर्कितोपनिष्क्रांतमरविंदनाभमवसरज्ञो विधिरर्धपथे समेत्य सह महर्षिभिः विविक्तसेवावसरलाभविस्मयानंदमंथरं पश्यंतमचलनिपातकौतुकं परिवार्य केवलमवतस्थे ।

नवकुवलयदामश्यामलस्निग्धमुग्धं
नलिननयनमाद्यं तत्वमावेदयंतः ॥
परिजहुरमरौघाश्चेतसा कार्यभारं
परिजहुरुभये ते पाणिभिः शैलभारं ॥ ५० ॥

ततश्च ।

सुरासुरकरोदरस्खलितशैलमूलस्थल-
स्थितोपलतलाहतिक्षुभितसिंधुबंधूत्थितः ॥
भ्रमत्तिमितिमिंगिलभ्रमितवालकोलाहलैः
समं निखिलमंबरं परिववार तारस्वनः ॥ ५१ ॥
सबलदचलसमुद्रवल्लोलकल्लोलकोलाहल
व्यतिकरबधिरभ्रमत्कूर्मनक्रद्विपक्रंदितैः ॥
स्फुटितकमलजांडभांडप्रचंडस्वनोत्प्रेक्षण-
क्षुभितविबुधमुक्तहाहारवैश्चाहसीदच्युतः ॥ ५२ ॥

अपि च ।

निर्मग्नमंदरमणिद्युतिसंप्रदिग्धानिष्पेतुरंबरतले पयसः कणा ये ॥
लग्नाश्चिरायकुलिचामलकाभ्रमात्रास्तारा स्तएव परिणेमुरिति प्रतीमः ॥९३॥

पथि गिरिवरादस्माद्धारावसन्नसुरासुर-
प्रतिपदकृतस्कंधव्यत्याससंभ्रमकंपितात् ॥
मणिभिरभितो यस्यां यस्यां भुविस्खलितं क्वचि-
त्समजनि खनिः सा सा नाम स्थलेषु जलेषु च ॥ ९४ ॥

अपि च

विदूरादंबरतलादापततोस्य महता वेगेन प्रकीर्यमाणे पर्यंगते परिपीयमाने च दरीमुखैरेव परिसरगेत च पयसि शून्यमिव निरवशेषमर्णवंमन्यमाना नभश्चराः निर्ममज्जुरुभये भये उन्मथितेषु च तन्मूलघटनादर्णवजंतुषु ततः परिभ्रष्टाः करिणएव जलकरिणः किराताएव जलमानुषाः निर्झरचराः शफराएव तिमयश्च तिमिंगिलाश्च संपेदिरे ।

अपि च ।

पुनरवगाहमाने रसातलं गिरौ अभ्यर्णगतं दुग्धमादायादाय सुखमभिषिंचंतः पारमेश्वरं लिंगमभ्यनंदन्नंदिमुखा गणाः । ऊर्ध्वमाद्युलोकादुत्पतता च दुग्धपूरेण परिप्लाविता सिद्धनदी बभूव दुग्धनदी । संसिक्ताश्च पयसा मधुरेण सर्वतो नंदनोद्यानपादपाः । सदाहि सुधामधुराणि स्रवते फलानि ।

मज्जन्मंदरशैलकंदरपुटव्याघूर्णदर्णोभर-
स्वैरोज्जागरघोषभीषणपयः कल्लोलिनीवल्लभाः ॥
खेदस्तंभितकिंपचानविबुधप्रारब्धभूरिस्तवा-
गोविंदस्य कुतूहलं विदधिरे ते केचिदेके क्षणाः ॥ ९५ ॥

मज्जति मज्जति शैले पतति च पततीह कुलमिदंसुदां ॥
शरणं शरणमतस्त्वं शार्ङ्गधरेति प्रचुक्रुशे विबुधैः ॥ ९६ ॥

ततश्चकितसुरासुरस्तोमसंस्तूयमानो भगवानरविंदलोचनः प्रसादविमलपावनैः परिवहत्करुणासारसांद्रितैः कटाक्षैरनुगृह्य कल्पतरुपल्लवोल्लासिना कैवल्यलक्ष्मी निवासमंदिरेण करारविंदेन तानाश्वासयामास ।

तत्क्षणं च ।

भूभारभंगुरभुजगपुंगवभोगवलयपरिबृंहणादिव कुलिशकर्कशेन शाणनिकष्टकफलकस्निग्धेन सर्वतोऽप्यशेषभुवनात्मनाप्ययुतयोजनमात्रविस्तारशालिना चरमांगेन पाराशर्यसंक्षेपपरिमितैरनुश्रवैरेव चतुर्भिश्चरणैः संकोचविकासशीलया माययैव कंधरया समस्तागमस्तोममस्तकेनैव मस्तकेन च परमाद्भुतेन समुद्भवन् अवनिगर्भात् चापमुक्तइव सायकः समग्रेण रंहसा समुत्पपात महान्कमठः ।

प्रत्युद्यत्कमठकठोरपाश्विमांगव्यासंगप्रशिथिलमूलसन्निवेशः ॥
उत्क्षिप्ता प्रतनुरिवोपलो बलिष्टैरद्रिर्द्रागुदपतदर्णवाद्विदूरे ॥ ९७ ॥

उद्घातसागरपयोभररिक्तगर्भ-
पर्यंककंदरगलत्पवनो गिरींद्रः ॥
मग्नोत्थितः सलिलतो महता श्रमेण ॥
निःसीम निःश्वसिताखिन्नइवावभासे ॥ ९८ ॥

आलक्ष्य तदाश्चर्यमानंदमंथरेषु वृंदारकेषु कृतार्था वयममुनानुग्रहेण किमतः परं करवामेति विज्ञापयत्सु विनयेन गरुडध्वजं समानयत वासुकिमित्यनु शशास समीपगतश्चतुराननः ततस्तथेति परिगृह्य शासनं तस्य निर्जिह्वानाः वहिर्निर्जराः समानग्रामा यूयमेव समानयत वासुकिं सांत्वनेनेति प्रार्थयामासुरसुरवरान् ।

प्रागेव पातालजुषां प्रवृत्तिनिज्ञासवो दारकुमारकाणां ॥
ते मंदरोद्धारबिलाध्वनैव सद्योवतेनुर्दनुजाः प्रहृष्टाः ॥ ९९ ॥

प्रविशंश्च ते ददृशुरतर्कितोद्धृतमंदरमूल कंदरोद्भ्रांत मूर्छितपन्नगाश्वासनपरिभ्रांतबंधुजननिरंतरं अर्णवनिमज्जदचलराजसंमर्दनिर्दलदतलवितलादिलोक निष्पेषघोषभीषिताश्च सदास्तविहस्तजानपदजनाकीर्ण मतितूर्णसमुद्गच्छदादिकच्छपनिष्ठुरपृष्टसंघट्टन् स्फुटितशैलशिलाभंगसमुच्चलदभंगुरस्फुलिंगपरिष्वंगदह्यमाननगरग्रामपल्ली निवेशननिरंतरोत्पातधारानिरीक्षणसाध्वसेन पतिष्यति नाम भूतलं चालिष्यति नाम सुमेरुः स्फुटिष्यति नाम विध्यंडमंडलं प्रवेक्ष्यति नाम सागराः परित्यक्ष्यति नामशेषो भुवनभारमित्यसंभावितमूलमनुक्षणमुच्चलंतीभिः किंवदंतीभिः समाकुलमभितो रसातलं समागम्यते वासुकिं सभाजिता यथोचितं समावेद्य सागरनिर्मथनसंरंभमनुपदमेव कथांते कथयामासुः शनैरिव भवितव्यंभवता मंदरवेष्टनदामानि अनुमोदमानो वचनममीषामाहस्मेदमुरगपतिः ॥ अहो चिराय श्रेयोयमभ्युदयो भ्रातृजनस्य यत्किल समागम्यदैते वैरादितेयाः साधयंति मनीषितं । तत्र स्वयमयुक्तैरपि कावेये भ्रातृभिः साहाय्यकर्माचरितव्यं इति न्याय एव चोदयति मां अत्र किमावेदनेन भवतां परंतु ।

मूले वालधिमग्रतः सुरगिरेर्मौलिं च मे बध्नता-
कल्पे प्राचि पिनाकिनाभगवता कृष्टोस्मियल्लीलया ॥
तत्कालश्लथसंधिबंधपरिवृत्तास्थीनि मर्माणिता-
न्यद्यापि स्मितजृंभितक्षवथुषुस्वाछंद्यमुछंद्यते ॥ ६० ॥

अपि च ।

यस्तल्पेष्वपि कोमलेषु शयितुं शक्नोमि नाश्मत्स्वव-
त्यक्त्वा कुंडलतां स्वपन्नपि च यो नागंतुमद्योत्सहे ॥
पाषाणद्रुमगुल्मकंटकदरीकूटप्रपातोद्भटं
सोहं वेष्टयितुं क्षमः किमचलं गात्रैर्जराजर्जरैः ॥ ६१ ॥

तदद्य किंचिदनुगृह्य नयंतु भवंतस्तक्षककर्कोटकशंखचूडगुलिकैरावतपद्ममुखान्महात्मनस्तरुणा न्फणाधरान् अंततो नयत जितश्रमं वा शेषमित्यभिदधानो वासुकिः पुनरित्थमभिदधेदानवैः ।

क्षुद्रैः किं करणीयमेभिरुरगैः क्षीणायुषामंतकै-
र्या शेषं नयतेति वागजनिते सैवास्तु सत्याधुना ॥
भूभारेष्वुपयुक्तएष विदितः सर्वैस्ततोन्यः पुन-
स्त्वं शेषो भवसीति निश्चितधियस्त्वामेव याचामहे ॥ ६२ ॥
अपिश्लक्ष्णीकुर्मो मणिवदचलं पाणिकषणै
रपित्वांओढाः स्मः सुखशयितमादुग्धजलधेः ॥
सुखं चाकर्षामस्तदुपरि यथा दुष्याति भवान्

प्रसादायच्छस्व प्रचलशनकैः प्राप्नुहि यशः ॥ ६३ ॥

किंबहुना ।

प्रतिवेशिका वयं भवतः परिचितत्हृदयाश्च चिरनिवासेन ततस्त्वमेतदवधार्यतां।

महद्भिर्ग्रथ्नीमः स्रजमजगरैर्मंदरचरै-
र्महद्भिर्वा पाशैर्भ्रमयितुमलंस्म स्तमचलं ॥
कराग्रैर्मथ्नीमो जलधिमथवा किं क्षरति नो
यशस्तुद्रातुं ते पुनरपि वदामः पुनरपि ॥ ६४ ॥

इति प्रार्थितो दानवैरत्तरो भुजगपतिरपि प्रस्थातुकामो वलयमेकमुत्सृजन् यावदुत्तस्थौ । तावदर्णवमथनक्षोभशंकितपतनामवनीं धारयितुमत्रस्थापितः स्वयंभुवा वज्रस्तंभइव स ददृशे । ततः प्रतिष्ठस्वमित्यनुज्ञायदानवान्प्रसारयन्मंदरोद्धाररंध्राभिमुखमनुद्रुतस्तक्षकादिरनुमतो भूभारवहननिश्चलेन भगवता शेषेण शनैः शनैः शिथिलीचकार भोगवलयान् ।

अथ तेन बिलाध्वना विशंतं ॥ पवनं पार्थिवगंधसारसांद्रं ॥
प्रथमे पथि विश्रमे फणींद्राः पपुराकंठमयाचितोपपन्नं ॥ ६५

ततः प्रपातइव परिहृतनिम्नोन्नते तस्मिन् बिलद्वारे महता यत्नेन मंदमंदमुपसर्पंतो दशयोजनमधः पतंतः शतयोजनमारुरुक्षंतः पुनरनवेक्षमाणा निम्नोन्नतानि फूत्कुर्वंतो भूयसा यावत्श्राम्यन्ननिलाशनाः तावत्करावलंबनप्रदानापदेशेन परिघतोमरगदाप्रासादिभिः प्रहरणैः प्रकल्पयंतइव सोपानानि परिकर्षंतः शनैरिव प्रापयामासुरवनितलं फणधरानसुरेश्वराः ।

आपातालात्फणधरपतेराचमूलात्सुमेरो-
रद्राक्षुस्ते स्तिमितपतितं भोगमायासयोगात् ॥
मंथानाद्रेरवनिवलयादुत्धृतस्यातिवेगा-
दंतर्लग्नं त्रुटितघटितं मूलमेकं भुवीवा ॥ ६६ ॥

अथ कथंचिदाश्वस्तमहिपुंगवमालक्षयंतो दानवाः नगनगरग्रामनदनदीनदीशसंतानदंतुरेण भौमेन यथा परिक्रमणमावेद्य मांद्यहेतुमासाद्य तदनुज्ञामाफणामंडलादाचवाचमूलादुद्धृत्य करांचलैर्युगपदुपवेशयंतः स्कंधेषु तत्परान्पुनर्महोरगानंगुलीभिरंगुलीयकानीव पादैर्नूपुराणीव पाणिभिः कंकणानीव कटिभिः कटिसूत्राणीव वक्षसा हारवलयानीव वहंतो लीलया तारापथेनपथादुग्धोदमभिप्रतस्थिरे ।

दूरादलक्ष्यत सुरैर्दनुजांसलग्नाद्राघीयसी भुजगपुंगवभोगरेखा ॥
तिर्यत्प्रवाहमुपयातवतीह दिष्ट्या मंदाकिनी निपतिता शिखरे हिमाद्रेः ६७

पायं पायं पवनमभितः स्थौल्यमापद्यमानं
वाहं वाहं फणधरपतिं विश्लथस्कंधबंधाः ॥

कृष्णस्तवराजः

केशव[1] केशवतुल्या न त्वयि विमुखा खला मलाकाराः ।
भक्तास्तव सक्ताः स्तवनतिपूजासु प्रभो न के धन्याः ॥ १ ॥
माधव साधव एव त्वद्यशसि रता न दुर्जना मलिनाः ।
हंसा इव नो दृष्टा मौक्तिक-कवलादृता बकाः काकाः ॥ २ ॥
यत्साधुगीतया त्वं कीर्त्या निजयापि देव मुदं[2] मेषि ।
तत्तां तव प्रियार्थं गातुमहं प्रेमतः प्रवृत्तोऽस्मि ॥ ३ ॥
यस्त्यादृतकथ भगवन्नत्यादरतस्त्वमुपगताः शरणम् ।
नत्या सकृदपि कृतया सख्यानंदप्रदो भवसि सद्यः ॥ ४ ॥
दत्वा विषमपरिमितं लब्धं त्वत्तोऽमृतं नु पूतनया ।
पूतनयाद्य वृतस्त्वं कीर्त्या तत एव नित्य-नूतनया ॥ ५ ॥
यः सति साधुः स तथा न यथा सति साधुरीड्यः[3] एष सताम् ।
सदसि कथयन्ति कवयः पापोध्दृतिमेव विस्मरन्ति न ताम् ॥ ६ ॥
अयि के त्वयि केशव न हि विनता विनतातनूज[4]वाह जनाः ।
कंसारे कं सारे पीते ते यशसि न च पुमर्थमिताः ॥ ७ ॥
अजगरमजगरनिधिमारिमित्युग्रं ग्रस्तसात्मशिशुवत्सम् ।
अकरोरमृतनिधिं किं न करो दाता जनायते सुहृदे ॥ ८ ॥
अमुना यमुनामिव मे मतिमपदोषां यदाकदा कर्ता ।
वद भो मदं भोगि[5]मिथन पृच्छामि यतस्त्वमादृतो यशसि ॥ ९ ॥
कुरु कुरुवर इव पतिते मयि शरतल्प इव देव संसारे ।
करुणां करुणावरुणालय[6] वरदगुरो मुकंद कंसारे ॥ १० ॥
जानन्नप्यहमहितैः प्रसभं विषयैर्जनैः स धर्म इव ।
क्रीडितुमल प्रवृत्तस्त्वं दीनानां स एव बंधुरसि ॥ ११ ॥
कामादिभिरहितैर्मे मतिरुग्रैः कौरवैरिव प्रसभम् ।
धर्मस्य वधूरिव[7] हा न्यायाद्विवशीकृता त्वया रक्ष्या ॥ १२ ॥
कंसाराते कीर्तिः कं सारा ते जनं न पातुमलम् ।
वसुधाधाराद्य विभो न सुधाधारा क्षमाऽवितुं रुग्णम् ॥ १३ ॥

---

१ केशवः=के उदके शेतेऽसौ केशवः । २ मुदं=आनन्दम् । ३ ईड्यः=पूज्यः । ४ विनता-तनूजः=गरुड : ५ भोगी=सर्प : ६ वरुणालय := सागर: ७ धर्मस्य वधूः=द्रौपदी.

य उपायनं प्रदातुं पृथुक[9]प्रसृतिं त उपगतो भवता ।
अवीतां स दीनबन्धोऽकारि सुदामा पदं मुदामाशु ॥ १४ ॥
कविना न विना व्रजाति ख्यातिं बव्हापि यशः प्रभोर्जातु[11] ।
मुदितमतः कुरु मां कविमविगीतकथा यथासुखं गातुम् ॥ १५ ॥
पीतांशुक गीतां शुककविना वाल्मीकिनेव रामस्य ।
रसिकाः पिबन्तु भवतः कीर्तिं देवाः सुधामिवाजस्रम् ॥ १६ ॥
साधु [12]शुकेनेव पुनर्गीतानि यशांसि ते मयूरेण[13] ।
ख्यातिं प्रयान्तु लोके भोः के बद्धादरा न नव्यरसे ॥ १७ ॥
स्तोतुमनसमकरोः किल शङ्खे स्पृष्ट्वा ध्रुवं ध्रुवं दरैः[14] ।
तद्वन्मामादरतः कुरु पुरुकरुणार्य निजनुतौ निपुणम् ॥ १८ ॥
नुतिकृति कृतादरस्त्वं सदासि सतां श्रुतमिति श्रुतिज्ञानाम् ।
त्वां तेन ते नमज्जनमन्दारं[15] प्रार्थये न सम्भ्रमिम् ॥ १९ ॥
मनुते न नुतेरधिकं मतमन्यद्यदि तदिष्टमेव तव ।
वितर[16] वरं मय्याश्रितहित रवरांजितजगत्स्ववंशेन[17] ॥ २० ॥
स्तुत्वाऽस्तु त्वामयमिह संसारे भो प्रभो जनो धन्यः ।
याचे यतस्त्वमिच्छां पूरयासि सुखं वदान्यमूर्धन्यः ॥ २१ ॥
येनार्थिकामपूर्तिः क्रियते खलु झटिति पारिजातेन ।
स मया कथं नु रमया पूजितमपहाय ते पदं सेव्यः ॥ २२ ॥
भवदाश्रितैः स लभ्यस्त्वं तु न जात्वपि तदाश्रितैर्भगवान् ।
भामाद्वारि स सततं न भवान् स्थित इंद्रमंदिरांतरापि ॥ २३ ॥
तं जडमविवेकिनमगंमस्वाधीनं समाश्रयिष्यति कः ।
त्वां प्रभुमपास्य सर्वगमादिकविं करुणमखिलकामकरम् ॥ २४ ॥
अन्तर्बहिरपि कठिनश्चिन्तामणिरुपल एव खल्वेषः ।
कामधुगपि पशुरशुभं भवतोन्यन्नाथ सर्वमस्माकम् ॥ २५ ॥
ब्रह्मादयोऽपि देवाः कृच्छ्रे त्वां देवदेवमुपयान्ति ।
सगदौ जगदाधार प्राज्यामृतपाणिमिव गुरुं भिषजौम् ॥ २६ ॥
यः पुरदाहं चक्रे शक्रेण प्रार्थितः प्रभुः सपदि ।
सोऽपि वृके-व्यसनात्किल विलयं गत एव रक्षितो भवता ॥ २७ ॥

---

९ पृथुक-प्रसृतिः=पसाभर पोहे हाती महाराष्ट्रभाषायां. १० अवता=रक्षता. ११ जातु=कदाचित्. १२ शुकः=शुकाचार्यः पक्षे पक्षिविशेषः १३ मयूरः=मोरोपंतः पक्षे बर्हिः १४ दरः=शंखः १५ मंदारः=कल्पवृक्षः १६ वितर=दोहि. १७ वंशः=वेणुः १८ वदान्य-मूर्धन्यः=दातृ-श्रेष्ठः १९ भामा=सत्यभामा (कृष्ण-पत्नी). २० अग=वृक्षं. २१ उपलः=प्रस्तरः (फत्तर). २२ सगदाः=सरोगाः २३ भिषक्=वैद्य.: २४ वृकः=भस्मासुर.

भीतांस्त्रातुं दातुं वरमभिलषितं समस्तमर्थिभ्यः ।
अनलसमनलसमं खल-शलभ-लये त्वां वदन्ति सत्कवयः ॥ १८ ॥
गजमम्बुजन्तुशक्रा[25]न्नक्राच्चक्रायुधावता भवता ।
दत्तमनुक्त्वाप्यभयं षड्वर्ग[26]ग्राहपीडितेभ्यो नः ॥ २९ ॥
नारायणेत्यजामिल आक्रुश्यापत्यमत्यपत्यमातिः ।
त्वां प्राप पापनिलयैः[27] किल यः शतकल्पनिरय[28]वासार्हः ॥ ३० ॥
त्वामहमनिशं कलये कलये यद् ध्वस्तसाध्वसोऽसि त्वम् ।
प्रणतेर्यत्नादव मा अव मामित्यानतं दयालुमणे[29] ॥ ३१ ॥
एकस्त्वमेव शाश्वत आस्ते सुखमब्जनाभ यदनल्पे ।
कल्पेऽखिललोकानां भो भगवन् भोगिभोगमयतल्पे[30] ॥ ३२ ॥
नाथ कथंकारं ते महिमानमगाधमिममहो ब्रूमः ।
यस्त्वत्तत्त्वविचारेऽप्याप्यास्ते प्रभुरच्चंचल भ्रूमः ॥ ३३ ॥
गोप्या कोप्याप्तस्ते पांसुलयापि[31] प्रसादमीश्वरतः ।
सत्याप्यख्यानतया न मया न मयाद उच्यतेप्याखिलैः ॥ ३४ ॥
बद्धोस्युलूखले त्वं गोप्या हंत व्रजेश दाम्नो[32] यम् ।
ज्ञातुं कवयो न वचोगतमपि पन्ति खलु सदाम्नायैर्म्[33] ॥ ३५ ॥
अवताऽरातिभ्यो जगदवतारा देव ये गृहीतास्ते ।
माथुरतः साधुरतः कोऽपि नतेष्विह तु सूद्धृता बहवः ॥ ३६ ॥
इह गोकुलं व्रतं ते शिशवोप्यसवः कुमारिकाः श्रुतयः ।
गोपा गुरवः परमेश्वर किंबहुनाऽस्यः प्रियातिथयः ॥ ३७ ॥
माथुरमवतारमिमं मन्येऽखिलकामकल्पतरुमेव ।
वस्तुसकलमेकरसं कर्तुं द्रुतमस्ति जगति न रुमेव ॥ ३८ ॥
भुक्तं सह पशुपशिशुभिरुक्तं कृतमेव गोपवामदृशाम्[34] ।
मुक्तं चाश्रुवियोगे युक्तं भगवत्पदः किमात्मरते ॥ ३९ ॥
भक्तानां पुरतस्त्वां नर्तयतीत्थं स्वभक्त-वत्सलता ।
न व्यापृता भवानिव कोऽपि कुटुम्बी कश्चित् कुटुंबे स्वे ॥ ४० ॥
पार्थसहायस्य न ते का वा रीतिः कुटुम्बिरीतिरिव ।
दूतत्वं सूतत्वं[35] भजतो व्रजतोऽनृतेन चापि पथा ॥ ४१ ॥
सक्तं सपत्नमथने भक्तं भजता किरीटिनं पार्थम् ।

---

२५ अंबु-जंतु-शक्रः=जलजंतुश्रेष्ठः नक्रः २६ षड्वर्गः=कामादिः २७ पापनिलयः=पापगृहं. २८ निरयः=नरकः २९ दयालुमणे=हे दयालुश्रेष्ठ. ३० तल्पः=शय्या. ३१ पांसुला=जारिणी. ३२ दाम्ना=रज्ज्वा. ३३ आम्नायः=वेदः ३४ वामदृशां=स्त्रीणां. ३५ सूतत्वं=सारथ्यं.

अनुक्रमणिका

व्यक्त निजमहितत्वं त्यक्तं स्वीकृत्य साधु सारथ्यम् ॥ ४२ ॥
सोढ्वाप्यायास मरं समरं गत्वासुसंशयं प्राप्य ।
लुब्धेनैव स्वार्थः पार्थः परिरक्षितस्त्वया व्यसने[36] ॥ ४३ ॥
भंगे श्रीकान्त नवे शान्तनवे[37] प्रकुपिते प्रतिज्ञायाः ।
प्राप्तस्तथा न कंपं त्वं पंकजनेत्र हृदि यथा सख्युः ॥ ४४ ॥
उपनिषदां सर्वस्वं मूर्तं श्रेयः श्रियः सतां सत्वम् ।
वपुरापगेय[38]समरेऽनादृतमिषुविक्षतं न ते मित्रम् ॥ ४५ ॥
श्रितमवतस्तव भीष्माद्रथचक्रभृतः क्षतप्रतिज्ञस्य ।
अद्यापि सत्यसंधै[39]रप्युच्चै गीयते यशः सदसि ॥ ४६ ॥
भगवन्नूनं नूनं श्रितसमवनतोऽन्यदखिलमपि कर्म ।
परिपालयन्यदेकलमर्जुनमासि सर्वथा सतामीड्यः ॥ ४७ ॥
भक्तं नक्तंदिवमपि कपिकेतुं नेतुमीप्सितां पदवीम् ।
किं किं न रक्षता कृतमुत किं किं कारितं न वान्यैस्ते ॥ ४८ ॥
धर्मो यदवददनृतं यदकांडेऽदर्शनं जगाम रविः ।
यदभजदिषुतल्पं कुरु-गुरुरन्यद्यच्च तत्तवैव मतम् ॥ ४९ ॥
धर्मद्विषोनुसरणे न रणेऽपि धनुर्भृतां गुरोर्विजयः ।
धर्मस्य तु ध्रुवं सोऽशस्त्रस्यापीति तदुपादिष्टमिह ॥ ५० ॥
यद्यत्कृतं त्वयेश्वर जीवानामाशु तत्समुध्दृतये ।
धृतयेच्छया नृमूर्त्या श्रीसख्या श्रृण्वतां सतां धृतये ॥ ५१ ॥
यद्गोप्या राधिकयाऽराधि कयाधू-सुतेन[41] चाप्यन्तः ।
हृतभवगदं पदं ते ध्यायन्ति विमुक्तिपदमपि न सन्तः ॥ ५२ ॥
राधामाधायोरसि बाधां माधाग्नि कामजां हृत्वा ।
सुप्तं गुप्तं सतमः पुंजे कुंजे स्मरन्ति यतयस्त्वाम् ॥ ५३ ॥
गोपिर्भुक्त्वापि विटैः[42] कृत्वापि न दस्युभिः[43] समस्तेयैर्मे[44] ।
हत्वापि घातुकैस्त्वं जगति गुणस्तेऽद्भुतः समस्तेऽयम् ॥ ५४ ॥
यासां त्वया सुसंचितमपहृतमेकान्ततोऽपि नवनीतम् ।
ताभिरबलाभिरपि वद मनसि हृते देव किं न तव नीतम् ॥ ५५ ॥
राधा-स्तन-निहित-दृशं गलदमल-स्तन्यै[45]-बिन्दु-वदनेन्दुम् ।
त्वां ध्यायन्त्यन्तः श्रीः साधुसभा साश्रुरात्म कृत्समपि ॥ ५६ ॥
त्वामधिकदम्बमबला-पटु-पटपाटच्चरं[46] विलिख्य यथा ।

---

३६ व्यसने=संकटे. ३७ शांतनव.=भीष्मः ३८ आपगेयः=भीष्मः ३९ सत्यसंधैः=सत्यप्रतिज्ञैः ४० कपिकेतुः=अर्जुनः ४१ कयाधू-सुतः=प्रल्हादः ४२ विटः=जारः ४३ दस्युः चोरः ४४ स्तेयं=चौर्यं. ४५ स्तन्यं=दुग्धं. ४६ पाटच्चरं=चोरं.

अनुक्रमणिका

सत्य: प्रत्यहमात्म-व्रत-संसिध्द्यै भजन्ति पतिमन्य: ॥ ५७ ॥
दीपमिव त्वां स्नेहादुद्भासितरूप-सम्पदं गोप्य: ।
अभजन् पतङ्गिका इव मरणभयमपास्य रुचिर-रुचिं[47]-रुचय: ॥५८॥
मृत्स्नाशनाग[48]सि विभो भीताया विश्वदर्शनान्मातु: ।
स्वस्मिन् दुर्लभ-पुत्र-स्नेहापायात्त्वमेव बहु-भीत: ॥ ५९ ॥
हा बत हन्त पिबन्तं त्वाममृत-निधिं द्रुतं निरस्य भुवि ।
याता माता बहु-मत-दुग्धा मुग्धा: खलु स्त्रियो जाड्या ॥ ६० ॥
दुग्धे मुग्धे किमधिकमम्ब त्वं बत सुवञ्चितासीति ।
ज्ञापयितुमेवमेव त्वं गो-रस- भाजनेऽकरो: कोपम् ॥ ६१ ॥
गुरुभिरपि गुरु-वरेण च भवता ये बोधिता: क्रतौ गुरव: ।
हन्त कथं तेऽप्यन्धा बन्धावहमेव यैर्वृतं कर्म ॥ ६२ ॥
धन्या मन्यामह इह ता रामा: सत्कृतोऽसि याभिस्त्वम् ।
अज्ञ-पतीनां नौका: सत्य: सत्य: स्तुतिर्न महिमाऽऽसाम् ॥ ६३ ॥
श्री-कर-धृतो जडोऽपि प्राप यशो जगति पर्वत: स तत[49]म् ।
तद्दुर्दि[50]नमप्यभवत् साधु-मतं पुण्य-पर्वत: सततम् ॥ ६४ ॥
करुणामृत-घन करुणामृत-वृष्ट्या ते जितैव सा वृष्टि: ।
जडजाप्यध: पतन्ती हेतु: पङ्कस्य याचकं पस्य (इय?) ॥ ६५ ॥
गोवर्द्धन-धर तव भुज-वीक्षा-क्षण-विस्मृतात्मनां स्त्रीणाम् ।
अपि खर-शब्दा अब्दा: शंपा[51]: कम्पाय नाभवन् मनस: ॥ ६६ ॥
त्रासेन सहोत्खात: सुहृदां सममुद्धृतो गवां पुच्छै: ।
अवतारित: पुनर्गिरिरिन्द्र-मद-भरेण साकमीश्वर ते ॥ ६७ ॥
भू-गोल-भृद्भुजं[52]गममनुकुर्वन् लीलया धृताहार्य: ।
उच्चैर्बभौ भुजस्ते छत्रस्य महेन्द्रनील-दण्ड इव ॥ ६८ ॥
वपुष: कान्त्या मेघास्तव करका[53]-राशय: स्मित-प्रभया ।
तडितोऽपि वाससा खलु पीता भीता भुजा ध्रुवं वाता: ॥ ६९ ॥
पर्वत-धरेण भवता वज्र[54]धरो लीलयाऽद्रि-[55]भिद्विजित: ।
आस्तां गिरिरपि हरिरपि जेतुमलं त्वं तृणेन कालमपि ॥ ७० ॥
गोत्रा[56]रेर्वज्र-भृत: क्रुद्धाद्गिरिरेकलोऽप्यपक्षोऽपि ।
प्राप्तो जयं न भङ्गं सत्पुरुष-भुजाश्रितो न को विजयी ॥ ७१ ॥

---

४७ रुचिर रुचि:=सुंदर कांति: ४८ आग:=अपराध: ४९ ततं=विस्तृतं. ५० दुर्दिनं=मेघ पटलयुक्तं दिनं. ५१ शंपा=विद्युत्. ५२ भुजंगं=शेषं. ५३ करका:=वर्षोपला: (गारा इति लोके). ५४ वज्रधर:=इंद्र: ५५ अद्रिभित्=पर्वतभेत्ता. ५६ गोत्रारि:=पर्वतशत्रु: (इंद्र:).

अनुक्रमणिका

अमितापराध-शमनं नमनं तव पादयोः सकृद्विहितम् ।
किं द्रागिन्द्राद्दूरीकर्तुमवमतोऽन्यदद्भुतं तीर्थम् ॥ ७२ ॥
आगस्कृत्सु नमत्सु द्राक् कुरुषे त्वं क्षमां भृशं करुणः ।
अपराधिनां न चेत् किं कवचं तव चण्ड-काल-भीति-जुषाम् ॥ ७३ ॥
त्रातो न कस्तृणाद्विर्जीवस्ते स्व-पद-रेणुना दरतैः[57] ।
कश्च चरः संसारान्मशकादिर्मधुर-वेणु-नाद-रतः ॥ ७४ ॥
यश्चुम्बितस्त्वयानिशमीश्वर परमादृतेन वंशैः[58]स्तम् ।
मन्ये रमाधराद्वरमिह माधुर्यं सदा नवं शस्तम् ॥ ७५ ॥
जगता सममनुभूतं माधुर्यं चुम्बता त्वया यस्य ।
स वरः श्रियोऽधरादिति वदता कविना श्रियः किमपराद्धम् ॥ ७६ ॥
कास्ताःस्त्रियो न नीता वंशेन स्थाणु-भावममुना याः ।
अन्यासां कैव कथा सुकवि-शुकः स्तम्भ[59]माह यमुनायाः ॥ ७७ ॥
एणो[60] न केवलं तव वेणोरवमोहितो भुजङ्गोऽपि ।
हिंस्रोऽपि देव बहुना किं स्रोतश्चारि-जन्तु[61]-निकरो[62]ऽपि ॥ ७८ ॥
द्युसदां[63] सुमोहिता रव-मधु पाययता च वेणुना सख्यः ।
पिदधे श्रुती शया[64]भ्यां यासां मुखमीक्ष्य मंक्षु[65] नासत्यैः[66] ॥ ७९ ॥
वंशो राका[67]-जानेरंशोरपि ताप-नाशको मधुरः ।
कोऽप्यद्य एष वहता गोप्यो दूरं हृता रसैर्येन ॥ ८० ॥
अगदं जगदन्तर्बहिरस्तु समुत्[68]स्तव यशोऽमृतं पीत्वा ।
इति भगवत्यपराद्धं विधिना खलु वत्स-वत्सपान् हरता ॥ ८१ ॥
तदनुभवोक्तेर्ब्रूमो वयमद्भुतहन्तमेव मोहस्तम् ।
निन्ये वशमाकृष्य द्युमणि[69]मिव निजगृहं तमोहस्तम् ॥ ८२ ॥
पित्रा गवां रसास्ते तव पुत्रेण तु सपालका वत्साः ।
त्वच्चारितेन तु सकला गोपा गोप्यो वयं सुराश्च हृताः ॥ ८३ ॥
स कथं निन्द्यः कविभिः संस्थापयितुं पदे प्रशस्ते नः ।
योऽमृतसागर-फेनस्तेनमिह ततान ते यशः स्तेनः ॥ ८४ ॥
कृच्छ्राद्यददित्याप्तं दुर्लभमतुलैस्तपोव्रतैश्चीर्णैः ।
प्राप्ता गोप्यो गावस्त्वच्छुश्रूत्वं श्रियो जगन्मातुः ॥ ८५ ॥
यद्गोप्यो गावस्त्वामापुरपल्लस्त्वमीश्वरं जगतः ।

---

५७ दरतः=भीतितः ५८ वंशः=वेणुः ५९ स्तंभः=स्थिरत्वं. ६० एणः=हरिणः ६१ स्रोतश्चारिजंतुः=जलचरः ६२ निकरः=समूहः ६३ द्युसदां=देवानां. ६४ शयः=हस्तः ६५ मंक्षु=सत्वरं. ६६ नासत्यः=अश्विनीकुमारः ६७ राका-जानिः=पूर्णमासापतिः (चंद्र). ६८ समुत्=सानंदं. ६९ द्युमणिः=सूर्यः

अनुक्रमणिका

न गतः किमिहोत्कर्षं विध्यपराधोऽपि नाकिनां नगतः ॥ ८६ ॥
अङ्गीकृता यदा ते गोगोपीनां जगद्गुरो सुतता ।
मूर्तिर्न केवलं तव जाता सत्कीर्तिरपि जगत्सु ततां ॥ ८७ ॥
विधि-पशु-पशुप-समदृशा गोप-करायत्त-बंध-मोक्षेण ।
वत्सायितेव भगवन् दाम्न्यर्पित कन्धरेण तृणमशितम् ॥ ८८ ॥
येषां यत्स्वतनुभुवा धनमपहृतमीश सत्य-पतिनापि ।
तेषां तदनूनाधिकमात्मधनं तेऽर्पितं सदीड्येन ॥ ८९ ॥
सव संस्कृत-हविषोऽपि प्रापितमुच्चैः पदं त्वया यवसम् ।
भव-सन्तरणेच्छुरहं हन्त तृणेष्वपि तदा नतेष्ववसम् ॥ ९० ॥
हा हन्त तं तमन्तर्भावयतोऽनुग्रहं व्रजे भवतः ।
मम तदपात्रस्य मनः किं तां चिन्तां ब्रवीमि यां यातम् ॥ ९१ ॥
वात्सीभूतं ब्रह्म ब्रह्म-प्रमुखैर्महात्मभिश्चिन्त्यम् ।
त्वां गो-गोपी-गोपाः पुपुषुः प्रेम्णा तनौ च रोमाञ्चम् ॥ ९२ ॥
स्वर्गाद्गुरु सत्य-पदं सत्य-पदाद्गुरु-तरं च वैकुण्ठम् ।
वैकुण्ठादपि गुरुतममवनौ वृंदावनं वनं मन्ये ॥ ९३ ॥
याः पूर्वं न क्वचिदपि कस्मैचिदपि प्रदर्शिताः प्रभुणा ।
अत्रैव पीत-पट ता अटता नटता त्वया कलाः सकलाः ॥ ९४ ॥
यौ कमलावक्षस्यपि वक्षोज-स्पर्श-भूरि-रक्त-तलौ ।
तौ तव वृन्दावन-भुवि चङ्क्रमणं चक्रतुश्चिरं चरणौ ॥ ९५ ॥
वृन्दावनेऽनुभूतं गोपैर्गोपीभिरपि च यद्गोभिः ।
तन्नन्दनेऽपि न सुरैर्नानन्दवनेऽपि पण्डितैः शर्म ॥ ९६ ॥
चरण-सरोज-रजोभिर्देव-सरित्कतिपयैः पुरा प्राप्तैः ।
महिमानमियन्तमिता वृन्दावन-भूः किमङ्किता पदकैः ॥ ९७ ॥
तृण-गुल्म-व्रतति-द्रुम-दृषदो वृन्दावनेऽत्र धूलिरपि ।
सर्वं तीर्थाधिकमिदमीश्वर तीर्थाङ्घ्रिणा कृतं भवता ॥ ९८ ॥
भोः कतमो लोकतमोबाधां हर्तुं क्षमो न आदित्यात् ।
तेजस्वि-लोक- पादादन्तरमपि लोक-बन्धुतस्त्वत्तः ॥ ९९ ॥
कुम्भ-भुवाम्भोधिरिव स्वेन निरुपमेन तेजसा यशसा ।
शौरि-भुवा भवता द्रागप्ययमप्ययमलं भवो नीतः ॥ १०० ॥

---

७० विध्यपराधः=ब्रह्मदेवस्यापराधः ७१ नाकिनां नगतः=कल्पवृक्षतः ७२ ततां=विस्तृता. ७३ स्वतनुभुवा=स्वपुत्रेण (ब्रम्हणा). ७५ यवसं=तृणं. ७५ सत्यपदं=ब्रम्हलोकः ७६ पीतपट=हे पीतांबरधारिन्. ७७ वक्षोज :=स्तनः ७८ शर्म=सुखं. ७९ व्रततिः=लता. ८० दृषदः=उपलाः ८१ कुंभ-भूः=अगस्त्यः

गो-गोपि-पण्डितानां सर्वेषां सम्मतः सदा नन्दः ।
यत्तैरलब्ध-गन्धस्त्वमपि तदङ्क-गतः सदानन्दः ॥ १०१ ॥
जगति यशोदा-नन्दौ धन्यौ शिशुना त्वया जगद्गुरुणा ।
उक्तावाश्लिष्य गले यौ शतकृत्वस्त्वयाम्ब-तातेति ॥ १०२ ॥
वृद्धैरलमन्यै र्नो मैत्री भवतैव गोप-शिशुनाऽऽस्ताम् ।
वृद्ध-सखा यामाप्तास्त्वत्तो मुदमाश्वपीह पिशुनास्ताम् ॥ १०३ ॥
यममृतमुचोवरं निज-किसलयतोऽमंस्त देव-विटपी[2] तम् ।
किं घोष[3]-योषिदधरं धन्यं ब्रूमो न देव विट[4]-पीतम् ॥ १०४ ॥
द्रागद्रवति धीः श्रुते ते यशसि यथा नस्तथा न वेदान्ते ।
लब्धरातिः स्वपिति भुवि न पल्यङ्केऽप्यन्यथा नवे दान्ते[5] ॥ १०५ ॥
त्वां सगुणं ब्रह्म वयं निर्गुणमपि नाथ संश्रिताः कवयः ।
रुचि-वैचित्र्यादेकेऽलंकृतिमिव हेम केवल मिवान्ये ॥ १०६ ॥
कैवल्यं पदमाप्ता ये भक्ता ये च विद्विषस्तव ते ।
तेन श्रिता वयं त्वां ब्रूमो भगवन् प्रभो नमो भवते ॥ १०७ ॥
सकलं स्ववयः कवयस्तव यत्र वयस्य[6]ममृतकरमहस[7]:
सुयशः काले देशे व्यवहारे तं नयन्ति तत्रैव ॥ १०८ ॥
सरसि सरोजमिव त्वयि त्वद्दयमिदं नः सुजीवने वसतु ।
तत्र श्रीरिव भक्तिश्चानापि परन्तु सेव माऽत्र चला ॥ १०९ ॥
गीत्या मृग इव कुशलैः कामी प्रभुरिव सुरूपयार्पितया ।
भक्त्या भागवतैस्त्वं भगवन् बहुभिर्वशीकृतोऽस्याशु ॥ ११० ॥
त्वद्तूत्रस्तं कस्य कवेः कालाच्छुत-रत्न-सानुकम्पस्य ।
तव संश्रयेन्न पादौ श्रित-चिन्ता-रत्न-सानु-कम्पस्य ॥ १११ ॥
इति श्रीराम-नन्दन-मयूर-रचितः श्रीकृष्ण-स्तवराजः सम्पूर्णः

---

८२ विटपी=वृक्षः ८३ घोष-योषित=गोप-स्त्री. ८४ विटः=जारः ८५ दान्ते=हस्तिदंतमये. ८६ वयस्यं=मित्रं. ८७ महसः=तेजसः

सूचना.

(१) सन १८७८ सालचे १२ अंकांच्या प्रती ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं ५ रु० ५ आणे व सन १८७९ सालचे १२ अंकांच्या प्रती ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं ५ रु० ५ आणे आह्मांकडे पाठविले असतां त्यांजकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंका बद्दल ०८०६ पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आह्मांस पों.

रा० रा० श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम्. ए., प्रोफेसर, वुईल्सन् कालेज, ...मुंबई.

,, ,, शिवराम परशराम भिडे एम्. ए. ....बडोदें.

,, ,, कृष्णाजी मोरेश्वर, डिस्ट्रिक्ट जज्ज हापीस......................ठाणें.

,, ,, काशिनाथ नारायण साने, बी. ए., हायस्कूल............पुणें.

,, ,, सावळाराम माधव निसबत सामेर ....इंदूर

,, ,, वामन दाजी ओक, सिटीस्कूल......................नागपूर.

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें ह्मणून याची किंमत येणेंप्रमाणें ठेविली आहे. ऐन किंमत ट० ह०

वर्षास आगाऊ .... रुपये ५६

,, मागाहून........ रुपये ६८

आगाऊची मुदत पुस्तक [illegible] पासून [illegible]याचे आंत समजावी. पोष्टा[illegible] [illegible]र्या आ-ण्याची अम[illegible]वीं व रुपया[illegible] [illegible]तावळा पाठवा.

फुटक[illegible] अंकास (पाठवि[illegible]स सवड असल्यास) ०८

(४) आमच्या मुक्त्यारांखेरीज दुसरे ठिकाणीं पैसा भरल्यास तो आह्मांस पोंचण्याबद्दलची जबाबदारी आह्मांकडे नाहीं.

(५) या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक; घर नंबर २५६, सदाशिव पेठ, पुणें. या पत्त्यावर ठेवावा.

अनुक्रमणिका